

Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce

Nauki humanistyczne i społeczne

www.mlodzi naukowcy.com

Poznań 2024

Redakcja naukowa

dr Jędrzej Nyckowiak

dr hab. Jacek Leśny, prof. UPWR

mgr inż. Karol Kłosiński

Wydawca

Młodzi Naukowcy

www.mlodzinaukowcy.com

wydawnictwo@mlodzinaukowcy.com

ISBN (całość 978-83-67991-13-1)

ISBN (wydanie online 978-83-67991-17-9)

ISBN (wydanie drukowane 978-83-67991-16-2)

Data wydania: maj 2024

Niniejsza pozycja jest monografią naukową. Jej rozdziały zostały wydrukowane zgodnie z przesłanymi tekstami po ich zaakceptowaniu przez recenzentów. Odpowiedzialność za zgodne z prawem wykorzystanie użytych materiałów ponoszą autorzy poszczególnych rozdziałów.

Spis treści

1. „Skąd jesteś? Ulica czarna jak ten węgiel.” Hardcore rap jako sposób wyrażenia śląskiej tożsamości. Analiza utworów grupy DYM KNF.	7
<i>Zuzanna Goik</i>	
2. Propaganda jako nieodłączny element państwa totalitarnego. Znaczenie propagandy na przykładzie początków państwa bolszewickiego.	14
<i>Antoni Markiewicz</i>	
3. Geneza Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w radzieckim przekazie historyczno-propagandowym	20
<i>Antoni Markiewicz</i>	
4. Analiza wpływu przekazów reklamowych na zachowania konsumpcyjne Polaków	26
<i>Wiktoria Radziun, Daria Piotrowska</i>	
5. Wersje prezentyzmu stożkowego	34
<i>Maciej Raźniak</i>	
6. Czy inflacja nam zagraża? Wpływ inflacji na budżety gospodarstw domowych	43
<i>Sieracka Julia, Piechocka Magdalena, Szczap Klaudia, Kozera Agnieszka</i>	
7. Elektrowstrząsy – remedium czy anihilacja umysłu?	53
<i>Agnieszka Śliwińska</i>	
8. Exploring the emotional regulation strategies in facilitating second language learning: an empirical investigation of student behaviour and practices	59
<i>Zielonka Paulina</i>	
9. Digitalizacja rolnictwa- ewolucja czy rewolucja? - analiza piśmiennictwa	66
<i>Żydziaś Rafał</i>	

Przedmowa

Szanowni Państwo, wydawnictwo „Młodzi Naukowcy” oddaje do rąk czytelnika kolekcję monografii naukowych dotyczących szerokiego spektrum nauk. Znajdują się tutaj pozycje dotyczące nauk medycznych i nauk o zdrowiu, nauk przyrodniczych, technicznych i inżynierskich oraz szeroko pojętych nauk humanistycznych i społecznych.

W prezentowanych monografiach poruszany jest bardzo szeroki przekrój zagadnień, jednak każda z osobna składa się z kilkunastu rozdziałów, spójnych tematycznie, dających jednocześnie bardzo dobry przegląd tematyki naukowej jaką zajmują się studenci studiów doktoranckich lub ich najmłodsi absolwenci, którzy uzyskali już stopień doktora.

Czytelnikom życzymy wielu przemyśleń związanych z tematyką zaprezentowanych prac. Uważamy, że doktoranci i młodzi badacze z pasją i bardzo profesjonalnie podchodzą do swojej pracy, a doświadczenie jakie nabierają publikując prace w monografiach wydawnictwa „Młodzi Naukowcy”, pozwoli im udoskonalać swój warsztat pracy. Dzięki temu, z pewnością wielu autorów niniejszych prac, z czasem zacznie publikować prace naukowe w prestiżowych czasopismach. Przyczyni się to zarówno do rozwoju nauki, jak i każdego autora, budując jego potencjał naukowy i osobisty.

Redakcja

1. „Skąd jesteś? Ulica czarna jak ten węgiel.” Hardcore rap jako sposób wyrażenia śląskiej tożsamości. Analiza utworów grupy DYM KNF.

“Where you from? The streets as black as the coal.” Hardcore rap as a way of expressing Silesian identity. Analysis of DYM KNF’s lyrics.

Zuzanna Goik

Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach.

Słowa kluczowe: Bytom, Blokersi, kultura Hip-Hop, tożsamość miasta

Streszczenie

Rap jako gatunek rozwinął się w latach 70. XX wieku w USA i od początku swojego istnienia był wykorzystywany jako narzędzie buntu wobec niesprawiedliwości i nierówności społecznych. Początkowo rap tworzony był przez Afroamerykanów, Afrokaraibów i Latynosów stanowiących grupy szczególnie narażone na ubóstwo, problem narkotykowy. Pod pewnymi względami z podobnymi problemami mierzyli się mieszkańcy Górnego Śląska na początku XXI wieku, co stanowiło podatny grunt dla tworzenia tekstów rapowych, które odzwierciedlały doświadczenia śląskiej społeczności. Raperzy z grupy DYM KNF często poruszają tematy związane z ich osobistą historią, życiem w trudnym środowisku i zmaganiem z uzależnieniami. Duża część ich utworów ma charakter motywacyjny i ma na celu zachęcać słuchaczy do samodoskonalenia, pomimo dorastania w trudnych warunkach. W artykule dokonuje się analizy, jak Bytom jest przedstawiany w tekstach utworów, a także w jaki sposób konkretne elementy miasta uosabiają ważne wydarzenia z życia podmiotu lirycznego. Ze względu na elementy autobiograficzne utwory grupy DYM KNF stanowią wart analizy opis doświadczeń grup zmarginalizowanych.

1. Wstęp

Niewielu literaturoznawców i kulturoznawców podejmuje się krytycznej analizy hip-hopu. Wielu uważa, że jest to gatunek prymitywny, o niewielkiej wartości intelektualnej czy estetycznej. Z takim stereotypem może borykać się zwłaszcza hardcore rap, który jest podgatunkiem rapu, cechującym się szczególnie agresywną formą wyrazu. Gatunek ten zaczął się kształtować w Stanach Zjednoczonych w latach 70. ubiegłego wieku i był narzędziem buntu młodych Afroamerykanów i Afrokaraibów przeciwko opresyjnej polityce. Chociaż nie da się mówić o podobnym represjach na Górnym Śląsku, zmiany systemowe i wzrost bezrobocia (zwłaszcza na „górnictwych osiedlach”) spowodowany zamykaniem kopalń przyczyniły się do frustracji młodych ludzi z biedniejszych osiedli. Wdrażanie gospodarki rynkowej w Polsce znacząco zmniejszyło zatrudnienie w górnictwie. Restrukturyzacja od 1989 roku zredukowała liczbę pracowników o około 300 tys. osób. (Przybyłka 2011)

„Śląska tożsamość” w niniejszym artykule nie jest rozumiana jako elementy gwary czy folkloru, a raczej jako wspólne doświadczenie mieszkańców miast konurbacji Górnos Śląsko-Zagłębiowskiej podyktowane sytuacją społeczno-gospodarczą tego rejonu na przełomie XX i XXI wieku. Innymi ważnymi osiami poczucia tożsamości omówionymi w niniejszym artykule będą przynależność do subkultury blockersów i kibiców. Nie zakłada się oczywiście, że są to tożsamości uniwersalne dla wszystkich Ślązaków. Są to jednak środowiska, z którymi identyfikują się raperzy z zespołu DYM KNF i na ich poczucie przynależności do tych grup miał znaczący wpływ koloryt lokalny Górnego Śląska. Krajobraz miejski Bytomia w utworach przedstawiony jest z perspektywy młodych ludzi dorastających na blokowiskach, więc nie znajdziemy tam opisów zabytków industrialnych, a zaułków miejskich, dyskotek czy stadionów. Niniejszy artykuł ma na celu analizę motywów typowych dla hardcore rapu, zwłaszcza elementów motywacyjnych i samorozwojowych w kontekście doświadczeń i elementów biograficznych muzyków.

2. Tekst i metodologia

Rap jako gatunek powstał na początku lat 70. XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Jako forma artystyczna wyłania się z unikatowych zasad i interpretacji kulturowego uniwersum, odmiennych od konwencji poetyckich, jak sugerują Brown (1999) i Gates (2010). W przeciwieństwie do tradycyjnej poezji, struktura wierszowa w rapie nie odwołuje się do intertekstualnych rzeczywistości, skupiając się wyłącznie na swej strukturze (Mastalski 2014). Przemieszczanie elementów z różnych sfer kultury, takich jak sample, cytaty czy odwołania literackie, pozwala raperom tworzyć nowe formy wyrazu, sprzeczne z konwencjami otaczającej ich rzeczywistości (Shusterman 2000). Raperzy wykorzystują formy muzyczne z afrykańskiej kultury ludowej, tworząc teksty rytmiczne, przypominające rytualną muzykę wykonywaną na bębnach (Mastalski 2014). Zdaniem Krasowskiej (2013), kultura hip-hop, choć kojarzona z agresją i wulgaryzmami, jest pozytywnym wyrazem, powstałym w amerykańskich metropoliach na początku lat 70. XX wieku, a jej oddziaływanie w społeczeństwie jest nieodłącznie związane z komunikacją i kreacją kulturową konkretnych grup społecznych (Krasowska 2013).

Hip-hop okazał się być sposobem dla młodych ludzi na wyrażenie trudności dojrzewania w erze ponowoczesności. Rap, ze względu na charakterystyczny język i metaforykę, stał się formą pokoleniowego protestu przeciwko nierównościom społecznym i prześladowaniu na tle rasowym (Kotowski 2016). Z początku hip-hop przyjmował materializm jako sposób na wyśmiewanie tradycyjnych norm społecznych. Schur (2009) twierdzi, że w estetycznej sferze hip-hopu afroamerykańska kultura wernakularna staje się potężnym narzędziem krytyki praw własności, pozycjonując hip-hop jako udany kanał dla tego społeczno-kulturowego komentarza. Niniejsza analiza hardardcore rapu jako sposobu wyrażenia śląskiej tożsamości kulturowej opiera się na analizie gatunkowej motywów w utworach DYM KNF i wpływu ich doświadczenia śląskości na ich twórczość.

DYM KNF to grupa hip-hopowa wywodzącym się z Bytomia. W skład zespołu wchodził Episk DYM KNF (Dawid Łukomski) Daniel DYM KNF (Daniel Porzucek) i Finu DYM KNF (Przemysław Woźniak). Pochodzą oni z dwóch nieformalnych „dzielnic” Bytomia – Dymitrowa i Knajfeldu – od których wywodzi się nazwa grupy. Początkowo Daniel tworzył pod pseudonimem Copa DYM KNF (*copa* – w gwarze śląskiej „stan upojenia alkoholowego”), jednak z czasem zaczął używać swojego imienia. Artyści tworzą wspólne utwory oraz wydają własne single. W twórczości zespołu pojawiają się liczne wątki autobiograficzne, z których wynika, że w przeszłości twórcy wchodził w zatargi z prawem. W twórczości Episka szczególnie wyraźne są wątki walki z uzależnieniem alkoholowym i narkotykowym, natomiast w twórczości Daniela na pierwszy plan wychodzą motywy kibicowskie (czy nawet kibolskie). Elementem łączącym różne wrażliwości i doświadczenia trzech członków zespołu jest samodoskonalenie połączone ze wspomnieniami dorastania w „miejskiej dżungli” i elementami lokalnego, śląskiego kolorytu.

3. Wyniki i dyskusja

Hip-hop jest gatunkiem, w którym związek między autorem i tekstem jest szczególnie widoczny, „Rap jest bowiem tworzony ze względu na odbiorcę” i kompetycje recepcyjne tekstów kultury mają dla raperów znaczenie pierwszorzędne (Mastalski 2014). Od początku istnienia hip-hop był wiązany z przynależnością etniczną/ grupową i miał za zadanie wyrażać poczucie tożsamościowe twórców. Według Floriana Znanieckiego „tożsamość” jest „rzeczywistością istniejącą w świadomości ludzi, którzy w niej uczestniczą i tworzą ją” (Znaniecki 2013). Co więcej, uczestnicy takiej grupy wzrastają w niej i mogą poznać swoje możliwości. Marek Szczepański (2006) zwraca uwagę, że możemy wyróżnić dwa aspekty tożsamości: aspekt emocjonalny (czyli oparty na codziennym przeżywaniu wspólnego doświadczenia) i funkcjonalny (wynikający z gry interesów zbiorowych).

Tożsamość może być kształtowana na wielu gruntach, jednak szczególnymi rodzajami tożsamości, kluczowymi dla niniejszego wywodu są „tożsamość lokalna” i „tożsamość regionalna”, które można zdefiniować jako „opart[e] na tradycji regionalnej, odnoszonej do wyraźnie zdefiniowanego i delimitowanego terytorium, regionu, jego specyficznych cech społecznych,

kulturowych, gospodarczych czy topograficznych, wyróżniających go spośród innych regionów” (Kocurek 2014). Kłosowska (1996) zwraca jednak uwagę, że każdy człowiek identyfikuje się z wieloma grupami i społecznościami, a tożsamość jest budowana w obrębie różnych związków, czerpiąc pewne elementy samookreślenia z różnych środowisk.

Głównymi osiami na których można budować poczucie tożsamości i przynależności członków zespołu DYM KNF jest ich pochodzenie w skali mikro i makro (Polska, Śląsk, Bytom oraz nieformalne dzielnice: Dymitrów i Knajfeld), sytuacja ekonomiczna, ruchy kibolskie oraz działania przestępcze. Stuart Hall (1997 za Kossakowski 2015) zakłada, że poczucie tożsamości jest budowane na dwóch wektorach – podzielanych, niezmiennych ramach odniesienia oraz nieciągłościach i różnicach. Te dwa typy tożsamości potrafią koegzystować, mimo że czasami się wzajemnie wykluczają, a ich dynamika kształtuje to, kim jesteśmy – nasze poczucie własnego „ja”.

Grupy reprezentowane przez członków zespołu, blockersi, kibole, osoby ubogie czy zmagające się z uzależnieniami najczęściej nie mają możliwość prezentować z pełną podmiotowością swojej perspektywy i narracji w kulturze głównego nurtu. W utworach DYM KNF znajdziemy ekspresywne opisy walk kibolskich czy zmagania z nałogiem alkoholowym i narkotykowym. Warto tu zauważyć, że o ile problem narkomanii czy alkoholizmu jest często spotykany zarówno w kulturze niskiej jak i wysokiej, jest on z reguły poruszany przez autorów, którzy sami bezpośrednio go nie doświadczali.

Motyw kibolskie są szczególnie widoczne w utworach Daniela DYM KNF, który nie jednokrotnie w swojej twórczości odnosi się do lokalnego klubu piłkarskiego – Polonii Bytom. Klub powstał w 1920 r., jednak zakończył działalność w 1922 r. Reaktywowano go jednak po zakończeniu wojny. Kiboli (określanych też jako „pseudokibice” i „chuligani stadionowi”) na tle zwykłych kibiców wyróżnia to, że uczestniczą w zbiorowym naruszaniu prawa na obiektach sportowych lub w przestrzeni publicznej. Czop i Juszcak (2017) zaliczają grupę pseudokibiców Polonii Bytom do grona prekursorów działalności kibolskiej, przynajmniej w takiej formie w jakiej rozumie się ją obecnie.

Daniel DYM KNF w młodości był silnie związany z ugrupowaniem MChPB (Młodzi Chuligani Polonii Bytom). Dwa z jego singli, „Polonia Bytom” oraz „PB”, stanowią swego rodzaju hymny na cześć klubu piłkarskiego, a w innych utworach, np. w „Akcji”, autor opisuje doświadczenie starć kibolskich (tzw. ustawek). Daniel niejednokrotnie podkreśla związek lokalnego poczucia tożsamości z klubem piłkarskim. Na początku „PB” podmiot liryczny wspomina, jak w młodości brat i tata zabierali go na mecze piłkarskie. Sielski obraz rodzinnej wycieczki zostaje zestawiony z współczesną perspektywą kibola: „Dziś cię kurwa śledzą, wpierdalają podsłuchy” (Daniel DYM KNF, „PB”). Co więcej, w teksty wplecione są hasła związane z kulturą kibolską: „brat za brata” „dla tych, którzy byli, są i będą”, które, ze względu na uogólnienia i brak detali, nie mogą posłużyć do weryfikacji tych założeń (Kossakowski 2015: 44-45). Dodatkowo w tekście pojawiają się też hasła bezpośrednio związane z lokalnym klubem, np.: „W Bytomiu urodzony, na Polonię skazany” (Daniel DYM KNF, „PB”). Zwłaszcza to ostatnie wskazuje na to, że ten aspekt jego tożsamości nie był kwestią wyboru, a urodzenia, a podmiotowi lirycznemu pozostaje jedynie wypełnianie powinności z niej wynikających.

Piłka nożna zostaje umieszczona w strefie sacrum, autor nazywa ją „jedin[a] religi[a], niezależnie od wyników”, a Polonię Bytom określa „ukochanym klubem”. Jako, że piłka nożna i klub piłkarski mają charakter wzniosły, uświęcony, ich fani, a nawet, jak sami siebie określają, fanatycy są zobowiązani do „ochrony” czci klubu – „Te barwy, to wszystko w co wierzę, mówię szczerze/ Jak mi to odbierzesz, to zabiję cię jak zwierzę/ Jeśli wiesz co leży w naszym wspólnym interesie/ To niech głośny doping zawsze po blokach się niesie” rapuje Daniel w „PB”. Również w refrenie „Akcji” podmiot liryczny deklaruje, że obowiązkiem jego i innych chuliganów jest dbanie „by, przetrwało to w co wierzy”.

Ważną rolę w utworze odgrywają również barwy Polonii Bytom – niebieski i czerwony. Podmiot liryczny wskazuje, że „ściśle powiązane miasto jest z tymi barwami/ Niebiesko - czerwony, mój Bytom ukochany” oraz, że jest dumny „z pochodzenia, z bytomskich korzeni/ Tu gdzie błękit się mieni w przepięknej czerwieni” (Daniel DYM KNF, „PB”). Dochodzi tu do swoistego odwrócenia skutkowości – to nie klub piłkarski jest związany z miastem (kategorią nadrzędną), w którym powstał,

a miasto jest inherentnie powiązane z klubem, cała przestrzeń miejska zdaje się być po wszechczasy przesiąknięta jego obecnością. Klub piłkarski na status niematerialny, wręcz transcendentálny – nie jest ograniczony czasem, a tak długo jak istnieje będą istnieć jego fanatycy – „To wiem to człowieku na fanatyzm nie ma leku/ My nie odejdziemy, do nas dojdą młodzi” (Daniel DYM KNF, „Akcja”) Młodzi chuligani są częścią większej całości, fanatykami, którzy „byli, są i będą”. Kiedy w „Rap Krismes” Daniel wymienia rzeczy i osoby dla niego ważne „rejon jedyny/ Który jest pod lodowiskiem/ i stadion, który stoi/ przy ulicy Olimpijskiej” wylicza jednym tchem razem po swojej partnerce i córce. W ten sposób autor podkreśla jak ważnym elementem dla jego poczucia tożsamości jest bycie kibicem.

W artykule „Kibole wyklęci w poszukiwaniu autentyczności – próba rekonstrukcji polityki tożsamości polskich kibiców” Radosław Kossakowski (2015: 31) podkreśla, że tożsamość kibica ma charakter społeczny, jako że grupy te opierają się na silnej więzi i poczuciu solidarności. Ze względu na silną identyfikację z grupą, różnice pomiędzy poszczególnymi członkami rozmywają się, co podkreśla dyferencję wobec innych grup. W przypadku określenia „kibol” możemy mówić o dewiacji drugiego stopnia (Kossakowski 2015:37). Określenie, początkowo mające stygmatyzować tę grupę, zostało przez nią zaadaptowane i włączone do ich tożsamości. W twórczości grupy DYM KNF jest więcej przykładów tego zjawiska – autorzy ślinie identyfikują się z określeniami takimi jak „patologia” „chuligani” czy „margines społeczny”: Epis określa siebie jako chuligana „z ambicją” („Błoki”) i „człowieka sukcesu, który rozerwał linię marginesu” (Epis DYM KNF, „Atom”) natomiast Daniel mówi o całym zespole, że „bez szkoły patologia stała się prawdziwą marką” (Daniel DYM KNF, „Petra”).

Na analizę zasługuje też sposób przedstawiania Bytomia, zwłaszcza Dymitrowa i Knajfeldu, w twórczości raperów. Osiedla te na tle reszty miasta wyróżnia zabudowa. Tzw. „Dymitrów” powstał początkowo jako osiedla dla pracowników kopalni nazwanej w latach 50. nadano imię rewolucjonisty komunistycznego Georgija Dymitrowa. Osiedle to było usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie stadionu przy ul. Olimpijskiej.

Bytom jest przedstawiony w utworach jako przestrzeń niebezpieczna, ale dobrze znana podmiotowi lirycznemu. Członkowie zespołu należeli do subkultury blockersów, która jest charakterystyczna dla pejzażu wielkomiejskiego. Dziki, wręcz zwierzęcy wymiar miasta jest podkreślany określeniami takimi jak „miejska dżungla” czy „betonowy las”. Bytom to miasto „gdzie szare ulice latem topiły podeszwy i każdy musiał znać każdy rejonowy przesmyk” (Epis DYM KNF i Daniel DYM KNF, „Krótko”). Nawet architektura miejska nie sprzyja jego mieszkańcom – „Na popękanych schodach trzeba twardo stać na nogach” (Daniel DYM KNF „Bunt”). Miasto jest jednak pełne kontrastów, z jednej strony okrutne, z drugiej jest przestrzenią znaną, i bliską, jest małą ojczyzną ściśle związaną z tożsamością artystów i stanowi inspirację dla ich twórczości. W utworach słyszymy: „Czystą inspirację wyszarpałem z brudnej klatki” (Epis DYM KNF, „Wymiar”) i „Brudny jest rap, bo brudne powietrze” (DYM KNF i in, „Transformers”).

Jako że podmiot liryczny w utworach może być utożsamiany z autorami, ważnym jest jaki wizerunek budują w utworach artyści. Raphael Travis Jr. (2012) zwraca uwagę, że narracje motywacyjne i umacniające w odbiorcy pozytywną samoocenę są bardzo powszechne w hip-hopie. W ostatnich latach terapia rapem [*Rap Therapy*] stała się prosperującą odnogą terapii muzyką (Gamble 2021). Motywy wzmacniające podmiotowość słuchaczy [*empowerment*] można podzielić na te, które mają zachęcić jednostkę do indywidualnego samodoskonalenia [*individual empowerment*] i te, które mają pobudzać do rozwoju w kontekście funkcjonowania w społeczności, np. poprawy warunków całej grupy [*community empowerment*] (Travis 2012).

Travis definiuje upodmiotowienie [*empowerment*] jako „proces, w którym młodzi ludzie rozwijają świadomość, umiejętności i siłę niezbędne do wyobrażenia sobie samodzielnego i kolektywnego dobrobytu i rozumienia swojej roli w kształtowaniu warunków społecznych mających na celu osiągnięcie dobrobytu” (Travis 2012; tłumaczenie własne). W twórczości DYM KNF znacznie wyraźniejsze są jednak motywy samodoskonalenia – chociaż podmiot liryczny dostrzega wady systemu, kładzie nacisk na to, że każdy jest odpowiedzialny za poprawę własnej sytuacji i warunków życia. Jak sugeruje podmiot liryczny: „Bogate dzieciaki na pewno mają łatwiej/ Gorzej jak pieniądze psują im charakter/ Biedne dzieciaki na pewno mają gorzej/ I często im odbija jak

pojawiają się pieniądze/ Takie stwierdzenia to w sumie bez znaczenia/ Kiedy brakuje choremu 5 baniek do leczenia” (Epis DYM KNF „Postęp”) – różnice społeczne i ekonomiczne mają wpływ na trudności, z którymi zwłaszcza osoby pochodzące z niższej warstwy społecznej muszą się mierzyć, ale autor wierzy, że posiadanie środków finansowych nie jest uniwersalnym kluczem do szczęścia. Dlatego liryczne ja nakłania do pokonywania barier społecznych i samorozwoju: „Nie ważne kim byłeś, ważne kim się stałeś” (Epis DYM KNF, „Skazany na progres”).

Motywy samodoskonalenia i upodmiotowienia są wspólnym mianownikiem dla tekstów wszystkich trzech twórców, jednak każdy z nich wyraża je w trochę inny sposób. Epis w swoich utworach tworzy swoiste symulakrum samego siebie – posągowego, wręcz boskiego Episa, który swoim przykładem chce zmotywować słuchaczy do rzucenia nałogów i poprawy życia. Epis, jako postać, zdaje się być już ponad wszystkimi trudnościami, jednak wciąż pomaga swoim słuchaczom przezwyciężyć problemy. Bardzo wyraźnym przykładem tego motywu jest refren „Speciału”:

*Kiedy jesteś w niewoli to dzwonią-dzwonią po mnie brat
Idę po ciebie – Special combat rap
Kiedy czujesz się siostrą jak uwięziony ptak
Lecę po ciebie – Special combat rap
Kiedy czujesz, że w życiu zgubiłeś własny szlak
Biję na pomoc – Special combat rap
Kiedy czujesz depresję, chcesz opuścić świat
Wysyłam wersy – Special combat rap*

Epis-postać niczym anioł czuwa nad swoimi słuchaczami i dodaje otuchy. W późniejszych utworach aspekt nadrzędności wobec „zwykłych słuchaczy” staje się jeszcze dosadniejszy. W „Nie bój się” podmiot liryczny przegląda się w oczach domniemanego odbiorcy: „Czasem mam wrażenie, że w mej osobie widzisz człowieka swego patrona [...] naczelny motywator czyli wasza ostoja”. Zapewnia słuchacza, że będzie tym, kim oni wierzą, że jest – wsparciem i ostoją. Podobną wizerunek przedstawiony jest w „Ozyrysie”: „Jestem człowiek inspiracją/ dla tych którzy mają koniec/ talizmanem prawdziwości/ a dla kilku nawet wzorem”. Wymowny jest również tytuł nawiązujący do egipskiego boga śmierci i odrodzonego życia. Tak jak Ozyrys miał umożliwić zmarłym dostęp do życia po śmierci, tak Epis, dając słuchaczom siebie, żeby podnieśli się w trudnych momentach.

Z drugiej strony Daniel nawiązuje, poprzez swoje utwory, relację ze swoimi słuchaczami opartą na równości i braterstwie. W swoich utworach przedstawia siebie samego jako Everymana. Mówi o sobie, że jest „Średniej klasy raper[em] ale dobry[m] człowiek[iem]” (DYM KNF „Rozmawiałem”). W jego tekstach nie ma pompatyczności czy patosu. Daniel „kibicuje” swoim słuchaczom i życzy im, aby spełniali swoje marzenia, ale nie stawia się w roli autorytetu. Wręcz przeciwnie, w „Kto mówił” (Daniel DYM KNF i Mara MDM) odradza swoim słuchaczom branie z niego przykładu, ma świadomość, że styl życia, który prowadził, był niebezpieczny: „Bierz z rapu co najlepsze/ nie bądź taki jak ja jestem”. Daniel kładzie nacisk na swoją chęć pomocy: „Zawsze zależało mi by Tobie ten rap pomógł” (Daniel DYM KNF, „Smutas”). Wyraża niepewność czy mu się to uda: „Dzięki moim rymom może ziomek się pozbierasz i dzięki tej muzyce odwróci się karuzela” (Daniel DYM KNF i Epis DYM KNF, „Fugees”). W kontekście docelowej grupy odbiorczej szczególnie poruszający wydaje się być druga zwrotka utworu „Fugees”: „Na dobre i na złe, chcesz czy nie, ja cię kocham [...] na dobre i na złe, chcesz czy nie, brat za brata”. Twórczość DYM KNF jest kierowana, przede wszystkim, do osób o podobnych doświadczeniach – do młodzieży i młodych dorosłych pochodzących z uboższych rodzin, wpisujących się w subkulturę blokresów, z których niektórzy z pewnością cierpią z powodu samotności czy patologii społecznych. Tym wersem Daniel „wyciąga pomocną dłoń”, jak sam to określa, (metaforycznie) oferując im nie tylko mentorskie wsparcie, ale także bliskość i akceptację.

W utworach DYM KNF widoczne są trzy archetypy, które współoddziałują i wzajemnie się uzupełniają – buntownika z blokowiska/ podziemia, który nie odnajduje się w zastanej rzeczywistości, poszukiwacza, pragnącego wolności i niezależności oraz bohatera, który pokonał swoje ograniczenia i chce pomóc w tej walce innym. Kravchenko i in. (2021) na podstawie analizy

metafor językowych w amerykańskim rapie wyszczególniają dwa archetypy typowe dla tego gatunku: bohatera i poszukiwacza. Metafora PIOSENKA TO BŁOGOSŁAWIENSTWO czy motyw uchronienia społeczności od zagrożeń składają się na elementy charakterystyczne dla archetypu bohatera-wybawcy oraz bohatera-proroka. (Kravchenko i in. 2021). Epis-podmiot liryczny jest doskonałym przykładem tego archetypu, czego wydaje się być świadomy - „Wymiarze” rapuje „w mojej mowie jest archetyp bohatera”. Innymi archetypami popularnymi w rapie wyróżnionymi przez Kravchenko i Snitsar (2019) są buntownik i kochanek. W przeciwieństwie Episa, który przedstawia swojego „liryczne ja” jako bohatera, Daniel buduje swój wizerunek na archetypie buntownika, który jest motywowany dążeniem do zmian społecznych i niechęcią wobec norm społecznych. Choć oba te archetypy odnajdziemy w twórczości wszystkich trzech artystów, motyw bohatera jest znacznie bardziej charakterystyczny dla Episa, a buntownika – dla Daniela.

4. Podsumowanie

Niniejszy wywód stanowi analizę wybranych motywów z całokształtu twórczości DYM u KNF w kontekście doświadczenia dorastania na Górnym Śląsku. Niektóre z motywów są omówione jedynie pobieżnie, a ich analiza może zostać pogłębiona w dalszych badaniach. Głównym celem artykułu była analiza narracji tworzonej przez przedstawicieli górnośląskich grup zmarginalizowanych. Jak sugeruje powyższa praca badawcza hardcore rap jest dla muzyków narzędziem buntu wobec sytuacji socjo-ekonomicznej, jednak chcą oni swoją muzyką zmotywować swoich słuchaczy do poprawy warunków życia swoich i swojej społeczności oraz do „rozerwania linii marginesu”. Treści motywacyjne łączą się w utworach z elementami lokalnego kolorytu i wątkami autobiograficznymi autorów, np. walka z nałogiem czy należenie do ugrupowań kibolskich, co sprawia, że rzesze słuchaczy utożsamiają się z przekazem autorów.

5. Literatura

- Brown FP (1999) *Performing The Word: African American Poetry As Vernacular Culture*.
- Czop A, Juszczak A (2017) Geneza i ewolucja subkultury pseudokibiców jako ważnego determinantu zagrożenia przestępczością w aglomeracjach: *Studia de Securitate et Educatione Civili* (7): 258-276.
- Gamble S (2021) *How Music Empowers: Listening to Modern Rap and Metal*.
- Gates HL (2010) *The Anthology of Rap*.
- Gilroy P, Grossberg L, McRobbie A (2000) *Without Guarantees: Honour of Stuart Hall*.
- King A (1997) *Culture, Globalization and the World-System*.
- Kłoskowska A (1996) *Kultury narodowe u korzeni*.
- Kocurek D (2014) Gwara wyznacznikiem tożsamości regionalnej (na przykładzie gwary śląskiej regionu pszczyńskiego). *Cieszyński Almanach Pedagogiczny* 3: 45–55.
- Kossakowski R (2015) Kibole wyklęci w poszukiwaniu autentyczności – próba rekonstrukcji polityki tożsamości polskich kibiców. *Kultura Współczesna* 1: 30–45.
- Kotowski B (2016) *Język. Bunt. Tożsamość. Socjologiczno-antropologiczne studium empiryczne subkultury młodzieżowej rap*.
- Krasowska J (2012) Działalność polskich artystów tworzących kulturę hip-hop jako narzędzie promowania miast i metropolii polskich. *Przestrzeń Społeczna (Social Space)* 2(4): 112–131.
- Kravchenko N, Snitsar V (2019) Cultural archetypes in the construction of “possible worlds” of modern African-American rap (based on Kendrick Lamar’s texts). *Euromentor Journal* 10(4): 80–92.
- Kravchenko N, Zhykharieva O, Kononets Y (2021) Rap artists’ identity in archetypal roles of hero and seeker: A linguistic perspective. *Journal of Language and Linguistic Studies* 17(1): 646–661.
- Mastalski A (2014) Rap jako rodzaj współczesnej melorecytacji. *HipHop w Polsce: od blokowisk do kultury popularnej*: 105–123.
- Przybyłka A (2011) Spadek zatrudnienia wśród górników węgla kamiennego w kolejnych etapach restrukturyzacji branży na Górnym: *Studia I Materiały. Misc. Oeconomicae*: 1, 99–108.

- Schur RL (2009) Defining Hip-Hop Aesthetics. Parodies of Ownership: Hip-Hop Aesthetics and Intellectual Property Law: 42–67.
- Shusterman R (2000) Performing Live: Aesthetic Alternatives for the Ends of Art.
- Szczepański MS (2006) Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości-prolegomena.
- Travis R (2012) Rap Music and the Empowerment of Today's Youth: Evidence in Everyday Music Listening, Music Therapy, and Commercial Rap Music. Child Adolescent Social Work 30: 139–167
- Znaniński F (1971) Nauki o kulturze.

2. Propaganda jako nieodłączny element państwa totalitarnego. Znaczenie propagandy na przykładzie początków państwa bolszewickiego.

Propaganda as an integral element of a totalitarian state. The significance of propaganda illustrated by the early days of the Bolshevik state.

Antoni Markiewicz

Antoni Markiewicz: antek.markiewicz@gmail.com

Słowa kluczowe: Indoktrynacja, społeczeństwo, polityka, władza

Streszczenie

Celem artykułu jest próba analizy zjawiska propagandy w kontekście politycznym i ideologicznym oraz ukazanie jej roli w funkcjonowaniu reżimów totalitarnych na przykładzie początków rządów bolszewików w Rosji. Propaganda, zgodnie z literaturą, jest zjawiskiem długowiecznym, współistniejącym z władzą polityczną, służącym rozpowszechnianiu idei i koncepcji. Pochodzenie terminu „propaganda” sięga czasów Kościoła katolickiego w XVII wieku, choć jego znaczenie ewoluowało. Badacze różnych dziedzin naukowych, takich jak socjologia czy politologia, próbują zdefiniować i zrozumieć istotę propagandy z różnych perspektyw, co prowadzi do wielu definicji. Jacques Ellul przedstawia propagandę jako narzędzie organizowanych grup mających na celu manipulację masami i tworzenie jedności psychicznej. Istnieją różne klasyfikacje propagandy, w tym podział na propagandę polityczną i społeczną. Artykuł podkreśla znaczenie propagandy w historii, zwłaszcza w kontekście masowych partii politycznych, takich jak te związane z ruchami nacjonalistycznymi i socjalistycznymi. Lenin uważał propagandę za kluczowy element strategii rewolucyjnej, przekonując, że tylko skuteczna propaganda mogła zmienić świadomość robotników i prowadzić do rewolucji.

1. Wstęp

Literatura przedmiotu zgodnie podkreśla, iż propaganda jest zjawiskiem tak starym jak władza polityczna. Służy ona wszelkim działaniom zmierzającym do osiągnięcia celów politycznych, rozpowszechniania określonych idei czy też koncepcji ideologicznych lub światopoglądowych (Kula 2005). „Nie czekała swej nazwy, by zacząć istnieć i działać” (Parandowski 1976).

Pojęcie propagandy wywodzi się od łacińskiego *propago*, *propagare* (krzewić, rozszerzać, rozciągać) i oznaczało pierwotnie wszelkie zabiegi służące bujnemu rozwojowi roślin (Kula 2005). Do sfery życia społecznego wprowadzone zostało przez Kościół katolicki i wraz z powołaniem w XVII w. Sacra Congregatio de Propaganda Fide, nabrało znaczenia instytucjonalnego. Niebawem nazwę „propaganda” zaczęto odnosić do wszelkiej, ogólnie rozumianej działalności ideologicznej i politycznej. Propaganda stała się przedmiotem zainteresowania takich dyscyplin naukowych jak: socjologia, politologia, psychologia społeczna. Każda z tych nauk stara się określić istotę propagandy z właściwego dla siebie punktu widzenia. W efekcie otrzymujemy cały wachlarz definicji propagandy formułowanych z perspektywy stojących za każdą z tych nauk racji metodologicznych, co powoduje, iż zjawisko propagandy nabiera charakteru interdyscyplinarnego (Kula 2005). Jedno z ogólnych ujęć propagandy określa ją jako „celowe, perswazyjne oddziaływanie na zbiorowość, zmierzające przez kształtowanie ludzkich postaw do wywołania pożądanych zachowań” (Szulczewski 1971). Peter Kenez, autor pracy poświęconej narodzinom propagandy w państwie radzieckim, był zdania, iż „rozwój sowieckiej propagandy to temat nieuchwytny i trudny, (...) w rzeczywistości bowiem brakuje precyzyjnej definicji propagandy, która byłaby pozbawiona elementu wartościującego i byłaby aktualna bez względu na czas i kulturę polityczną” (Kenez 1985). Ostatecznie autor jest zdania, że „propaganda to nic więcej niż próba przekazania wartości społecznych i politycznych w nadziei wpłynięcia na ludzkie myślenie, emocje, a tym samym zachowanie” (Kenez 1985).

Jedną z najciekawszych definicji tego pojęcia jest ta sformułowana przez francuskiego filozofa, teologa i socjologa, uznanego powszechnie za jednego z największych autorytetów w dziedzinie propagandy, Jacques'a Ellul'a. Zdaniem tego badacza propaganda to „zespół metod stosowanych przez zorganizowane grupy w celu wciągnięcia do aktywnej działalności mas ludzkich, w których w konsekwencji manipulacji psychologicznej, wytwarza się jedność psychiczna pozwalająca na włączenie się do masowych działań” (Ellul 1965). Zwracam na tę definicję uwagę, gdyż w przeciwieństwie do innych teorii, podkreśla ona instytucjonalny charakter propagandy jako działalności prowadzonej przez „zorganizowane grupy”, zaznacza jej kolegalny charakter, podkreślając cel jakim jest wzbudzenie aktywności mas i kładzie nacisk na uniformizacyjny efekt swych działań w postaci wytworzenia „jedności psychicznej”.

Osobnym zagadnieniem pozostaje klasyfikacja propagandy. Redaktor *International Encyclopedia of Propaganda*, Robert Cole, odwołując się do stanowiska Ellul'a, podkreśla, iż propaganda wpływa na zachowania polityczne i społeczne grup lub społeczeństw, dzieli propagandę na dwie podstawowe kategorie: propagandę polityczną i propagandę społeczną (Cole 1998). W ramach tych kategorii, Cole wyróżnia subkategorie, wyodrębniając propagandę: ideologiczną, militarną, wojenną, dyplomatyczną, kulturalną, rasową i etniczną, ekonomiczną, konsumencką, zdrowotną, edukacyjną, religijną i moralną (Cole 1998). Henryk Mieczysław Kula przyjmując jako kryterium treść i zakres obejmowanej przez propagandę problematyki, wyróżnia cztery typy propagandy: polityczną, społeczną, ekonomiczną i religijną (Kula 2005). Ponadto odwołując się do formy w jakiej przekazywane są propagandowe treści, autor zwraca uwagę na propagandę totalitarną (Kula 2005). Warto zaznaczyć, iż w przyjętych w literaturze przedmiotu klasyfikacjach propagandy, nie wyodrębnia się propagandy historycznej jako osobnej kategorii lub podkategorii. Wynika to zapewne stąd, iż odniesienia do historii są immanentną częścią przekazu propagandowego, bez względu na jego treść i formę. Toteż pod pojęciem propagandy historycznej możemy rozumieć każdy propagandowy przekaz odnoszący się do przeszłości lub, odnoszący się do historii jako kategorii pojmowania dziejów.

Propaganda jest nieodłącznym elementem działalności człowieka w sferze politycznej i światopoglądowej. We wszystkich epokach historycznych, zarówno wpływowo jednostki jak i grupy społeczne chcąc oddziaływać na otoczenie, posługiwały się propagandą w celu rozpowszechniania własnych poglądów i idei. Polityka jako sztuka osiągania celów nie mogła obyć się bez propagandy. Istotną cezurę w rozwoju działalności propagandowej stanowi druga połowa XIX w., kiedy to pojawiły się w Europie masowe partie i stronnictwa polityczne, odwołujące się do różnorodnych ideologii i pragnące pozyskać jak największą liczbę zwolenników. Pierwsze nowoczesne, masowe partie polityczne związane były z ruchami nacjonalistycznymi i socjalistycznymi. Współzałożyciel i lider jednej z takich partii, Włodzimierz Ilicz Lenin należał do przywódców partyjnych, którzy skuteczną propagandę uważali za niezbędny czynnik prowadzących do zwycięstwa proletariatu. Redaktor „Iskry” swój pogląd na rolę przekazu propagandowego wyraził w broszurze *Co robić* (wyd. 1902), poświęconej zagadnieniom strategii i taktyki rewolucyjnej partii socjalistycznej (Lenin 1950). Zdaniem Lenina, bez skutecznej propagandy klasa robotnicza nie będzie w stanie uświadomić sobie, iż rewolucja jest koniecznością dziejową, zaś do głównych zadań proletariatu należy dokonanie przewrotu zmieniającego nie tylko porządek polityczny, ale także społeczny i ekonomiczny. Aby takiego przewrotu dokonać, twierdził Lenin, robotnicy muszą odejść od postrzegania siebie jako „klasy w sobie” – walczącej o krótszy dzień pracy, większe zarobki i przywileje socjalne i przyjąć perspektywę „klasy dla siebie” – zmierzającej do objęcia kontroli nad życiem ekonomicznym, społecznym i co za tym idzie politycznym. Według Lenina konieczność przejścia proletariatu z „klasy w sobie” w „klasę dla siebie” wiązała się z rozwojem świadomości socjalistycznej. Jednak – podkreślał Lenin – „robotnicy nie mogli nawet posiadać socjaldemokratycznej świadomości”. Jego zdaniem „mogła być ona przeniesiona tylko z zewnątrz”. Według przywódcy bolszewików „historia wszystkich krajów świadczy, że wyłącznie o własnych siłach klasa robotnicza jest w stanie wypracować tylko trade - unionistyczną świadomość, tj. przeświadczenie o konieczności zrzeszania się w związki, prowadzenia walki przeciwko przedsiębiorcom, domagania się od rządu, aby wydał te czy inne niezbędne dla robotników ustawy” (Lenin 1950). Zdaniem Lenina jedyną instytucją mogącą zmienić świadomość robotników i tym

samym przyspieszyć nieuchronny bieg dziejów, prowadzący do powszechnej rewolucji, była partia. Narzędziem wiodącym do tego celu miała być propaganda.

2. Opis zagadnienia

Leninowska koncepcja partii, kładła nacisk na edukacyjną i propagandową działalność wśród mas. Partia mająca pełnić rolę „iskry”, z której „płomień rozgorzeje” (Puszkina 1827), nie mogła obyć się bez skutecznej propagandy. Karol Marks ludzi odpowiedzialnych za propagandę określał mianem „aktywnych ideologów od koncepcji” (Marks Engels 2014). Lenin nazywał ich „zawodowymi rewolucjonistami” (Lenin 1950), odróżniał przy tym propagandzystę od agitatora. „Propagandysta – twierdził przywódca bolszewików – działa przeważnie przy pomocy słowa drukowanego, agitator przy pomocy słowa żywego” (Lenin 1950). Jak zauważa Aleksandra Leinwand, w rzeczywistości radzieckiej „pojęcie agitacji i propagandy łączyły się ze sobą. Agitacja zawierała się w propagandzie. W Rosji bolszewickiej powstał nowy twór instytucjonalny i językowy, jakim był <<agit-prop>>”, czyli wydział agitacyjno-propagandowy” (Leinwand 1998).

Od początku tworzenia pierwszego na świecie państwa robotników, bolszewicy traktowali propagandę jako jedną z najpotężniejszych broni w walce z wrogiem wewnętrznym i zewnętrznym. Pozyskaniu niezdecydowanych miały służyć hasła w rodzaju „Władza Rad plus elektryfikacja”. Sympatię międzynarodowej opinii publicznej dla bolszewików, miała pozyskać opublikowana w 1919 r., w Stanach Zjednoczonych książka Johna Reed’a *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*. We wstępie do tej pracy, Lenin podniósł czyn bolszewików do rangi heroicznego eposu. W strategii rewolucyjnej bolszewików ogromną rolę odgrywały hasła o propagandowym charakterze. Przybierały one często postać dyrektyw: „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się”, „Cała władza w ręce Rad”. Józef Stalin podkreślał, iż: „Hasło jest zwięzłym i jasnym sformułowaniem celów walki, najbliższych lub dalszych, danym przez kierowniczą grupę, dajmy na to proletariat, jego partię. Hasła bywają rozmaite w zależności od różnorodnych celów walki, ogarniających bądź cały okres historyczny, bądź poszczególne stadia i epizody danego okresu historycznego” (Stalin 1953). W okresie stalinizmu jedną z naczelnych ról przypisanych propagandzie była walka z rzeczywistymi lub domniemanymi wrogami komunizmu, a totalitaryzacja życia nie ominęła także propagandy.

„Wcześniej zauważono i podkreślano fakt – pisała Hannah Arendt, odwołując się do pracy Ernsta Kohna Bramstedt’a, opatrzonej znamienym podtytułem *Technika kontroli przez strach* (Kohn Bramstedt 1948). - że w krajach totalitarnych propaganda i terror są dwiema stronami tego samego medalu” (Arendt 1986). Jednak zdaniem autorki *Korzeni totalitaryzmu*, powyższy pogląd jest tylko po części prawdziwy, bowiem uważała ona, iż wszędzie tam, „gdzie totalitaryzm sprawuje absolutną kontrolę, zastępuje on propagandę indoktrynacją, wykorzystując przemoc nie tylko w celu zastraszenia ludzi (...), ile raczej dla wytrwałej realizacji swoich doktryn ideologicznych i swych kłamstw” (Arendt 1986). Owa subtelność, w rozkładaniu przez Arendt akcentów między propagandą a indoktrynacją, ze szczególnym podkreśleniem tej ostatniej, wynika prawdopodobnie z faktu, iż indoktrynacja, rozumiana jako systematyczne i świadome wpajanie członkom społeczeństwa określonych przekonań i określonej ideologii, jest procesem długofalowym i wielopłaszczyznowym. Indoktrynacja towarzyszy jednostce na każdym etapie jej życia, stanowi istotę procesu wychowawczego, edukacyjnego, socjalizującego, ekonomicznego i kulturowego.

Indoktrynacja to nie tylko ciągłe epatowanie określonymi ideologiami, poglądami i przekonaniem, ale również świadome pozbawianie społeczeństwa dostępu do ideologii, poglądów i przekonań odmiennych od promowanych. Jednym z instrumentów z jakich korzysta władza w procesie indoktrynacji, jest propaganda. Arendt, doświadczona badaczka systemów totalitarnych, podkreślała, iż propaganda „skierowana jest zawsze na zewnątrz, niezależnie od tego, czy będą to nietotalitarne warstwy własnego społeczeństwa, czy też nietotalitarne państwa ościennie” (Arendt 1986). Według autorki, „zewnętrzna sfera”, do której propaganda się odwołuje, może być bardzo szeroka, i „obejmować te odłamy społeczeństwa, które nie były wystarczająco indoktrynowane, gdy przystępowały do ruchu” (Arendt 1986). Jednak istotą systemów totalitarnych – zauważa Arendt – jest to, iż „wymagania dedykuje propagandzie zawsze świat zewnętrzny” zaś „same ruchy totalitarne wolą uciekać się do indoktrynacji” (Arendt 1986). Ta ostatnia zaś, podkreśla Arendt, zawsze jest wsparta terrorem, gdyż terror jest esencją totalitaryzmu, zaś propaganda jednym z instrumentów

jakim posługuje się władza totalitarna (Arendt 1986). Powyższa konstatacja, nie zmienia faktu, iż terror bez propagandy jest pozbawiony efektu psychologicznego, zaś propaganda bez terroru nie byłaby wystarczająco skuteczna (Kohn Bramstedt 1948).

W rzeczywistości radzieckiej indoktrynacja, terror i propaganda wzajemnie się przeplatały i uzupełniały. Piotr Niemczyk we wstępie do książki Stanisława Cata-Mackiewicza *Myśl w obcęgach* podkreślał, iż jest to książka „przede wszystkim o propagandzie i indoktrynacji: nachalnej, wręcz chamskiej, totalnej, ale zarazem prymitywnej i niewiarygodnie wprost zakłamaniej” (Niemczyk 1998). Istotnie bolszewicy od samego początku istnienia państwa radzieckiego przywiązywali ogromną rolę do propagandy jako środka służącego do pozyskania mas oraz do walki z wrogiem zewnętrznym i wewnętrznym. Sądzę, że nikt przed nimi nie wykorzystał na taką skalę, w sensie jakościowym i ilościowym, możliwości jakie daje przekaz propagandowy.

Radziecką propagandę lat dwudziestych i trzydziestych cechowało zideologizowanie oraz manichejski charakter, wyrażane za pomocą daleko posuniętej ekonomii przekazu, sprowadzonej do efektownie brzmiących sloganów.

Brytyjski sowietolog Martin McCauley zwraca uwagę, iż największą siłą formatywną bolszewików była ideologia marksistowska, najpierw skonceptualizowana przez Lenina a potem przez Stalina. „Najsilniej wierzone w aksjomat, że bolszewicy mają rację, a wszyscy pozostali mylą się. Liczebność nie miała znaczenia. Cały kraj mógł być przeciw nim, ale to niczego nie oznaczało” (McCauley 2010). Zdaniem angielskiego historyka takiej idei nie posiadali biali, nazywani przez czerwonych lokajami imperialistów. Bolszewickiemu sloganowi „ziemia dla chłopów” mogli oni przeciwstawić jedynie hasło „wielkiej Rosji”, które w oczach większości Rosjan oznaczało powrót do przeszłości, caratu (McCauley 2010). W rzeczywistości radzieckiej instytucje państwowe były podporządkowane partii. Państwo nie posiadało własnego zaplecza politycznego, niezależnego od zaplecza partii. „W rzeczywistości państwo stanowiło jedność z partią” (McCauley 2010). Rozporządzenia Biura Politycznego traktowano jako zarządzenia Komitetu Centralnego lub rządu. „Najważniejsze zarządzenia Politbiura były wspólnymi dekretemi partii i rządu” (McCauley 2010).

W samej partii nie tolerowano frakcji. Jeszcze w latach dwudziestych członkom Biura Politycznego pozwalano na zachowanie własnych punktów widzenia, ale tylko do czasu podjęcia konkretnej decyzji. Kiedy ta jednak zapadała, „wszyscy towarzysze mieli kroczyć pod jednym, tym samym sztandarem” (McCauley 2010). Taktyka Stalina polegała na dublowaniu przez instytucje partyjne zadań Rady Komisarzy Ludowych. Jak podaje McCauley w 1924 r. działało 10 komisariatów ludowych, w 1936 ich liczba wzrosła do 18 a w 1940 do 41. Oprócz tego istniały liczne komitety państwowe, takie jak Gospłan, Komitet Zaopatrzenia, które posiadały status komisariatów. „Gdy powoływano nowy komisariat albo komitet państwowy, natychmiast tworzono wydział w Komitecie Centralnym. Odtąd obie instytucje rozwijały się równolegle” (McCauley 2010). W 1921 r. Nadieżda Krupska poskarżyła się Leninowi, „że Stalin stworzył wielki wydział agitacyjno-propagandowy (agitprop), który wyglądał jak pełnoetatowy nowy komisariat. Powołanie tego wydziału podwoiło liczbę wydziałów zajmujących się szkoleniem politycznym i zdublowało prace Komisariatu Oświecenia (Narkompros), na którego czele stała ona sama. Lenin zażądał od Stalina, aby nie zajmował się agitpropem, ale Stalin wykręcił się, powołując się na wątpliwość co do jej wyników. I ostatecznie odmówił Leninowi” (McCauley 2010).

Dominacja partii nad instytucjami państwowymi była widoczna na każdym kroku. „Największy budynek w mieście był siedzibą partii, następny rady miasta. Usytuowane były na głównym placu, zawsze noszącym imię Stalina (później Lenina). Tam mieścił się również wszechobecny pomnik Stalina (później Lenina)” (McCauley 2010). Standardowy przekaz prasowy o decyzjach władz lub jakichkolwiek wydarzeniach, podkreśla badaczka radzieckiej opinii publicznej w okresie Wielkiego Terroru Sarah Davis, miał świadczyć, iż wszyscy robotnicy w jakimkolwiek miejscu ZSRR z radością i aprobatą przyjmują werdykty polityczne władz (Davies 1997).

Odbiorcy przekazu propagandowego byli w większości ludźmi bardzo religijnymi, prawosławie zaś to wiara odwołująca się bardziej do emocji niż intelektu, wiara w której postrzeganie świata bliskie było manichejskim wyobrażeniom o odwiecznej walce przeciwieństw. „W tak religijnym kraju, jakim była Rosja postrzegano ówczesną walkę polityczną jako walkę dobra ze złem,

Boga z szatanem. Bóg był bogiem bolszewickim. Bolszewicy mieli absolutne pewniki moralne. Wszystko co czynili, aby obronić rewolucję, było etyczne” (McCauley 2010).

Myślących niezgodnie z oficjalną wersją propagandową określano mianem wrogów ludu. Stanowili oni manichejski pierwiastek zła który należy zniszczyć wszelkimi sposobami. Artykuł 58.10 kodeksu karnego z 1927 r. traktował tego rodzaju opinie jako „działalność wywrotową, dążącą do osłabienia i obalenia władzy radzieckiej” Definicja była na tyle elastyczna, że liczba skazanych na mocy tego artykułu ulegała znacznym wahaniom. W pobliżliwych okresach lat dwudziestych, liczby były relatywnie małe, ale podczas kolektywizacji i terroru 1936-1938 dochodziły do dziesiątek i setek tysięcy (Davies 1997). W okresie terrorystycznego apogeum lat 1936-1937 propaganda jak mantrę powtarzała stalinowską frazę „Życie stało się lepsze, towarzysze, życie stało się weselsze”.

3. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę fakt, iż bolszewicy przejęli władzę w ogromnym, ubogim i zacofanym kraju, w którym adresatami idei, jaką nieśli, byli w większości analfabeci, a poziom piśmienności był bardzo niski, ideologia musiała zostać wyrażona w bardzo prostych słowach. „Najlepszym środkiem wyrazu były slogany” (McCauley 2010). Toteż mając wielką ideę, bolszewicy wyrażali ją m.in. przez propagandowe slogany obrazujące świat w barwach czarnych lub białych. Zdaniem McCauleya to właśnie m. in. dzięki takim sloganom jak: „cała władza w ręce rad; „ziemia dla chłopów”; „precz z posiadaczami ziemskimi i kapitalistami”; „robotnicy i biedni chłopci są nową klasą panującą”, udało się bolszewikom odnieść zwycięstwo w wojnie domowej (McCauley 2010).

W swoim wymiarze ilościowym propaganda radziecka była propagandą totalną. ”O ile w państwach demokratycznych, a w pewnym stopniu nawet w III Rzeszy propaganda istniała w określonym środowisku informacyjnym (i w mniejszym lub większym stopniu musiała się do niego dostosować), to w Związku Radzieckim propaganda niemal całkowicie zastąpiła środowisko informacyjne” (Witkowski 2001). Propaganda przeniknęła każdą sferę publicznej komunikacji, w tym środki przekazu, sztukę i edukację. Jej główny przekaz, podawany monotonicznie z jednostajną regularnością, miał świadczyć, że życie w ZSRR było „wyraźnie różowe w odróżnieniu od żałosnego istnienia robotników żyjących w kapitalizmie” (Davies 1997).

Propaganda w systemie radzieckim od samego początku pełniła rolę sterydów anabolicznych, mając za zadanie wzmocnienie ducha rewolucyjnego. „Dopiero bliższe poznanie życia w Rosji przekonuje cię, że o ile u nas uczeń się uczy, aby umieć, robotnik pracuje, aby zarobić, o tyle w Rosji do każdej pracy zapędza indywiduum ludzkie nie względ na własny indywidualny interes, lecz dwa czynniki, z których jednym jest terror, drugim systematyczne wprowadzenie tego ludzkiego indywiduum w stan hysterii rewolucyjnej” (Davies 1997).

4. Literatura

- Arendt H (1986) Propaganda totalitarna,
Cole R (1998) Propaganda types, International Encyclopedia of Propaganda: 622
Davies S (1997) Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941,
Ellul J (1965) Propaganda – The Formation of Men's Attitudes:9
Kenez P (1985) The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilisation, 1917-1929:1;4
Kohn Bramstedt E (1948) Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear,
Kula HM (2005) Propaganda współczesna. Istota – właściwości: 8;220
Leinwand AJ (1998) Sztuka w służbie utopii. O funkcjach politycznych i propagandowych sztuk plastycznych w Rosji Radzieckiej lat 1917-1922,
Lenin WI (1950) Co robić?: 411
Mackiewicz S (1998), Myśl w obcęgach. Studia nad psychologią społeczeństwa sowiektów,
Marks K, Engels F (1949) Ideologia niemiecka,
McCauley M (2010) Narodziny i upadek Związku Radzieckiego, przekł. Z. Landowski,
Parandowski J (1976) Alchemia słowa:10
Stalin J (1953) Przyczynek do zagadnienia strategii i taktyki,

Szulczewski M(1971) Propaganda polityczna. Pojęcia – funkcje – problemy:52
Walicki A (1996) Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii,
Witkowski I (2001) Hitler – Stalin. Oblicza propagandy.

3. Geneza Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w radzieckim przekazie historyczno-propagandowym

The Genesis of the Great Patriotic War in the Soviet historical-propaganda narrative

Antoni Markiewicz

Antoni Markiewicz: antek.markiewicz@gmail.com

Słowa kluczowe: Indoktrynacja, konflikt, polityka, władza

Streszczenie

Celem artykułu jest próba ukazania radzieckiego przekazu historyczno-propagandowego dotyczącego przyczyn Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1941-1945). Konflikt między ZSRR a III Rzeszą, był przedstawiany jako heroiczny bój w obronie ojczyzny przeciwko najeźdźcy hitlerowskiemu. Radziecki przekaz podkreślał bohaterskie postawy radzieckiego ludu w walce przeciwko znacznie przeważającym siłom niemieckim. W centrum narracji znajdowali się zwykli ludzie, którzy niezależnie od trudności i ofiar walczyli dla dobra ojczyzny. W radzieckiej narracji podkreślano, że napaść Niemiec była zdradą, ponieważ obie strony miały wcześniejsze porozumienia, które zostały złamane przez Hitlera. Niemcy były przedstawiane jako agresorzy, którzy nie mieli żadnego moralnego czy politycznego prawa do ataku na ZSRR. Propaganda podkreślała jedność narodu radzieckiego w obliczu wojny. Wszelkie podziały polityczne, klasowe czy etniczne były pomijane na rzecz jedności w walce przeciwko wspólnemu wrogowi. Radziecki przekaz historyczno-propagandowy dotyczący Wielkiej Wojny Ojczyźnianej był skoncentrowany na gloryfikowaniu bohaterskiej obrony kraju, potępieniu niemieckiej agresji oraz podkreślaniu jedności narodu w obliczu zagrożenia.

1. Wstęp

Opinia rosyjskiego pisarza i publicysty, Wiktora Suworowa, iż żadnej Wielkiej Wojny Ojczyźnianej nie było, a ZSRR rozpoczął II wojnę światową jako agresor i zakończył ją jako agresor (Suworow 2009), stanowi, w kontekście dotychczasowej literatury radzieckiej, rosyjskiej i wielu innych poświęconych dziejom II wojny, swoistą rewolucję w spojrzeniu na najnowszą historię Europy. Dlatego też warto prześledzić w jaki sposób propaganda radziecka tłumaczyła miejsce ZSRR w układzie geopolitycznym poprzedzającym Wojnę Ojczyźnianą i okoliczności prowadzące do wybuchu wojny radziecko-niemieckiej. Wiele kontrowersji budzi stanowisko Związku Radzieckiego w pierwszym okresie wojny, zwłaszcza stopień przygotowania Armii Czerwonej do prowadzenia działań obronnych. Jak wykazuje współczesna literatura przedmiotu, na szczególną uwagę zasługują wydarzenia oraz towarzyszące im wypadki, które przez lata, próbowano ukryć, zbagatelizować, lub przedstawić wręcz w odmiennym świetle. Celem tego artykułu jest zwrócenie uwagi na przekaz propagandowy, jako sposób kreowania rzeczywistości i tym samym manipulowania osądem społecznym. Postaram się przedstawić sposoby oraz mechanizmy przedstawiania przyczyn Wielkiej Wojny Ojczyźnianej przez propagandę Radziecką.

2. Opis zagadnienia

Od początku wojny radziecko-niemieckiej propaganda radziecka starała się nie odnosić bezpośrednio do wydarzeń poprzedzających niemiecką agresję. Unikał tego sam Stalin. Jeden jedyny raz Przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych, odniósł się do paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Zrobił to w swoim przemówieniu radiowym do narodu z 3 lipca 1941 r., w którym informował, „że faszystowskie Niemcy nieoczekiwanie i zdradziecko pogwałciły pakt o nieagresji zawarty z ZSRR w 1939 r.” (Stalin 1950, s.6). Zawarcie „paktu o nieagresji z takimi wiarołomnymi ludźmi i wyrodkami, jak Hitler i Ribbentrop” tłumaczył samą istotą i charakterem tego rodzaju

dokumentu. „Pakt o nieagresji – tłumaczył dyktator narodowi – jest to pakt o pokoju między dwoma państwami. Taki właśnie pakt – podkreślał - zaproponowały nam Niemcy w 1939 roku. Czy Rząd Radziecki mógł odrzucić tego rodzaju propozycję?” – pytał retorycznie i natychmiast odpowiadał: „Sadzę, że ani jedno miłujące pokój państwo nie może odmówić pokojowego porozumienia z sąsiednim mocarstwem” (Stalin 1950, s.7).

W ten sposób Stalin podkreślił, iż pokojowy charakter państwa radzieckiego i jego dążenie do utrzymania pokoju zmusiło władze radzieckie do podpisania układu. Dyktator zaznaczał przy tym, iż pakt z Niemcami to pakt, który „nie narusza ani bezpośrednio, ani pośrednio terytorialnej całości, niepodległości i honoru miłującego pokój państwa” (Stalin 1950, s.7). Podkreślił również, iż władze radzieckie decydując się na podpisanie owego paktu zapewniły „naszemu krajowi półtora roku pokoju i możliwość przygotowania swych sił do stawienia oporu na wypadek, gdyby faszystowskie Niemcy zaryzykowały wbrew paktowi napaść na nasz kraj ” (Stalin 1950, s.7). Tym samym Stalin, dał wyraźnie do zrozumienia że ZSRR nie był stroną w toczącym się dotychczas konflikcie, ani nie wspierał zbrojnej ekspansji Niemiec w Europie. Fakt, iż Kraj Rad do 22 czerwca 1941 r. nie uczestniczył w II wojnie, Ludowy Komisarz Obrony Józef Stalin, podkreślił w *Rozkazie nr 130* z 1 maja 1942, w którym stwierdzał, iż: „Przeszło dwa lata minęły od chwili, gdy niemieccy najeźdźcy faszystowscy wtrącili Europę w otchłań wojny, ujarzmili miłujące wolność kraje kontynentu Europy – Francję, Norwegię, Danię, Belgię, Holandię, Czechosłowację, Polskę, Jugosławię, Grecję (...). Przeszło dziesięć miesięcy minęło od chwili, gdy niemieccy najeźdźcy faszystowscy podle i zdradziecko napadli na nasz kraj (...). Przeszło dziesięć miesięcy toczą narody naszego kraju Wojnę Narodową z rozbastwionym wrogiem, broniąc honoru i wolności swej Ojczyzny” (Stalin 1950, s.7).

Do tematu Wódz Naczelny powrócił w *Rozkazie nr 95* z 23 lutego 1943 roku, kiedy tłumaczył początkowe sukcesy armii niemieckiej na froncie wschodnim: „Armia hitlerowska rozpoczęła wojnę przeciwko Związkowi Radzieckiemu mając prawie 2-letnie doświadczenie prowadzenia wielkich operacji wojennych w Europie z zastosowaniem najnowszych środków walki, Armia Czerwona zaś w pierwszym okresie wojny naturalnie nie miała jeszcze i nie mogła mieć takiego doświadczenia wojennego” (Stalin 1950, s. 93). Gdy w *Przemówieniu na cześć dowódców jednostek Armii Czerwonej*, wygłoszonym 24 maja 1945 r., towarzysz Stalin wspominał pierwszy okres wojny, gdy „armia nasza cofała się, opuszczała drogie nam sioła i miasta Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, obwodu leningradzkiego, krajów bałtyckich, republiki Karelo-Fińskiej” (Stalin 1950, s. 201)., traktował wymienione obszary jako integralną część ZSRR od samego jego początków.

Jednym słowem, w tej prowadzonej przez Stalina, w okresie wojny radziecko-niemieckiej, narracji nie było miejsca na odniesienie się do zajęcia 52% ziem II Rzeczypospolitej Polskiej, „wojny zimowej”, aneksji krajów bałtyckich i Mołdawii. Tych wydarzeń ani literatura i historiografia radziecka, ani literatura i historiografia okresu PRL-u nigdy nie uznały za integralną część II wojny światowej, pozostawiając im osobne miejsca w encyklopediach i leksykonach, oczywiście w odpowiedniej interpretacji, zwłaszcza jeśli chodzi o wkroczenie Armii Czerwonej na ziemie polskie 17 września 1939 r.

Podczas trwania wojny radziecko-niemieckiej jako jedyną przyczynę konfliktu podawano dążenie III Rzeszy do panowania nad światem. Całą winę za konflikt ponosił „niemiecki imperializm faszystowski” (Stalin 1950, s. 30). Nie było mowy o innych współwinnych. Ten ostatni aspekt Stalin szczególnie podkreślał, zapewne nie chcąc irytować głównych sojuszników, czyli Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii.

W referacie wygłoszonym 6 listopada 1941 r. z okazji *24 rocznicy Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej*, sekretarz KC WKP(b) zaznaczał, iż „niemieccy stratedzy faszystowscy” planując „wojnę błyskawiczną” liczyli, że „zdołają utworzyć powszechną koalicję przeciwko ZSRR, wciągnąć do koalicji Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone Ameryki” (Stalin 1950, s. 17). Jednak „Niemcy srodze się przeliczyli (Oklaski). Wielka Brytania i Stany Zjednoczone Ameryki, (...), nie tylko nie przyłączyły się do wyprawy niemieckich najeźdźców faszystowskich przeciwko ZSRR, lecz przeciwnie, znalazły się w jednym obozie z ZSRR przeciwko hitlerowskim Niemcom. ZSRR nie tylko nie został odizolowany, lecz przeciwnie, pozyskał sobie nowych sojuszników w postaci Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz innych krajów okupowanych przez Niemców” (Stalin 1950, s. 18).

Przywódca bolszewików zwrócił nawet uwagę na różnice ustrojowe dzielące hitlerowskie Niemcy i Anglię oraz Stany Zjednoczone. Ustrój Niemiec, Stalin określił, „kopią tego reżimu reakcyjnego, który istniał w Rosji za caratu”, podczas gdy, jak stwierdził, „w Anglii i w Stanach Zjednoczonych Ameryki istnieją elementarne swobody demokratyczne, istnieją związki zawodowe robotników i pracowników umysłowych, istnieją partie robotnicze, istnieje parlament, (...)” (Stalin 1950, s. 25).

Po 1945 r. i po rozpadzie wielkiej koalicji, przekaz dotyczący przyczyn Wielkiej Wojny Ojczyźnianej uległ gwałtownej zmianie. Główny wróg to oczywiście Niemcy, tyle tylko, że w zależności od kontekstu są to albo Niemcy faszystowskie, zwłaszcza jeśli mowa o okresie od połowy lat trzydziestych albo Niemcy już bez przymiotnika, jeśli mowa o państwie niemieckim w ogóle, jako narzędziu imperialistycznej polityki przeciwko państwu radzieckiemu. Obok Niemiec wymienia się innych członków „bloku państw faszystowskich”: Włochy, Japonię, Finlandię, Rumunię, Węgry, Bułgarię oraz „faszystowską Hiszpanię, <<neutralną>> Turcję i Szwecję” (Jewstigniejew 1950, s.7). Za współwinnych agresji Niemiec na ZSRR wskazuje się inne kapitalistyczne, m.in. Stany Zjednoczone, Anglię i Francję.

W jednej z prac poświęconych Wojnie Ojczyźnianej, rozdział pierwszy zatytułowany został *Przygotowania imperialistów do napaści na Związek Radziecki* (Worobiow i Krawcow 1995). Autorzy starają się udowodnić tezę, iż od momentu zwycięstwa Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, świat rozpadł się na dwa obozy – socjalistyczny i kapitalistyczny. „Śmiertelnie nienawidząc kraju, który zrzucił z siebie jarzmo kapitału, imperialiści zjednoczyli swe siły do walki z Rosją Radziecką, o przywrócenie jednolitego systemu kapitalistycznego” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 9). Toteż „jeszcze przed zakończeniem pierwszej wojny światowej imperialiści Stanów Zjednoczonych, Anglii, Francji i innych państw, przy poparciu kontrrewolucji w samej Rosji, rozpoczęli interwencję zbrojną przeciwko młodej Republice Radzieckiej. Celem interwencji było obalenie władzy radzieckiej, przywrócenie w Rosji panowania obszarników i kapitalistów, rozczłonkowanie i przekształcenie jej w kolonię” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 9). Pomimo fiaska owej interwencji, państwa kapitalistyczne ani przez moment nie porzuciły myśli, „aby w ten lub inny sposób zniszczyć znienawidzony przez nie ustrój radziecki” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 10). Temu celowi miały służyć postanowienia traktatu wersalskiego, mające na celu odbudowanie potęgi ekonomicznej i wojskowej Niemiec.

W 1953 r. Stalin podkreślał, iż „nie kto inny jak właśnie Anglia i Stany Zjednoczone Ameryki dopomogły Niemcom do dźwignięcia się pod względem ekonomicznym i do rozbudowy potencjału wojenno-gospodarczego. Oczywiście – dodawał autor – USA i Anglia, pomagając Niemcom w dźwignięciu się pod względem ekonomicznym, miały przy tym na widoku skierowanie podźwigniętych Niemiec przeciwko Związkowi Radzieckiemu, użycie Niemiec przeciwko krajowi socjalizmu” (Stalin 1953, s. 57).

Propaganda radziecka lat pięćdziesiątych nie omieszkala przy tym zaznaczyć, iż „analogiczną politykę prowadzą imperialiści amerykańscy i angielscy w stosunku do Niemiec zachodnich po drugiej wojnie światowej” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 13). W latach trzydziestych, przekonywano, wrogo nastawione do Kraju Rad „koła rządzące Anglii, Francji i USA odrzuciły politykę bezpieczeństwa zbiorowego, której inicjatorem i rzecznikiem był Związek Radziecki. [...] licząc, że w ten sposób skieruje się agresję hitlerowską przeciwko Związkowi Radzieckiemu. [...] Potentaci finansowi USA i Anglii bardzo pochwalali plany wyprawy hitlerowców przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Zwiększali też swoje inwestycje w Niemczech, aby przyspieszyć rozpętanie wojny przeciwko ZSRR” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 20). Mając na uwadze rozbić ZSRR, państwa kapitalistyczne zaakceptowały postanowienia konferencji monachijskiej, nie wyrażały także sprzeciwu wobec ekspansji Japonii w Mandżurii i w środkowych Chinach. „W ten sposób agresorzy, przy jawnym poparciu rządów USA, Anglii i Francji, zdołali bezkarnie rozszerzyć ogniska wojny w Europie i Azji” (Worobiow i Krawcow 1995, s. 20).

Jednym słowem propaganda radziecka okresu stalinowskiego czyniła kraje zachodnie, nie tylko współwinnymi agresywnej polityki III Rzeszy, ale wręcz stawiała tezę, iż II wojna światowa była wynikiem powszechnego spisku mocarstw zachodnich, którym przewodziły Stany Zjednoczone, przeciwko ZSRR. „Złoty deszcz dolarów amerykańskich użył ciężki przemysł Niemiec

hitlerowskich, zwłaszcza ich przemysł wojenny. Miliardy dolarów amerykańskich inwestowanych przez monopole zamorskie w gospodarkę wojenną Niemiec hitlerowskich przyczyniły się do odbudowy niemieckiego potencjału wojennego i dały reżimowi hitlerowskiemu do ręki broni niezbędną do realizacji agresji. Amerykańsko-angielskie koła reakcyjne liczyły na osłabienie ZSRR, na jego wykrwawienie, liczyły na to, że w wyniku ciężkiej i wyczerpującej wojny ZSRR na dłuższy czas utraci swe znaczenie jako wielkie i potężne mocarstwo i po wojnie uzależni się od Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii” (Jewstigniejew 1950, s. 8).

Jak podkreślano, nawet w obliczu bezpośredniego zagrożenia wojną w 1939 r., koła imperialistyczne i ich rządy nie zamierzały „poczynić żadnych poważnych kroków, aby przeszkodzić Niemcom hitlerowskim w rozpętaniu wojny, ale że na odwrót – czynią wszystko, co tylko mogą, aby za pomocą tajnych konszachtów i transakcji, za pomocą najrozmaitszych prowokacji poszczuć hitlerowskie Niemcy na Związek Radziecki” (Jewstigniejew 1950, s. 27).

W tej sytuacji, tłumaczono, izolowany na arenie międzynarodowej i oszukiwany Związek Radziecki, musiał przyjąć propozycję Niemiec w sprawie zawarcia paktu o nieagresji, który został podpisany w Moskwie 23 sierpnia 1939 r. (Jewstigniejew 1950, s. 27). Jednym słowem, starano się wyrobić w czytelnikach przeświadczenie, że to „polityka państw kapitalistycznych doprowadziła do tego, że w dwadzieścia lat po pierwszej wojnie światowej świat stanął w ogniu drugiej, jeszcze bardziej krwawej, wojny, która pochłonęła dziesiątki milionów istnień ludzkich” (Jewstigniejew 1950, s. 27). Zaznaczano jednocześnie, iż antyradziecka postawa państw kapitalistycznych nie uległa zmianie nawet po wybuchu wojny. Dowodem na to miała być inspirowana przez świat zachodni „wojna zimowa” sprowokowana przez „reakcjonistów fińskich” (Jewstigniejew 1950, s. 30).

Na przeciwnym biegunie od świata kapitalistycznego, o czym informował drugi rozdział wspomnianej pracy stał Związek Radziecki będący „ostoją pokoju” i „nieugięte i konsekwentnie” walczący „o zaciśnięcie współpracy międzynarodowej i umocnienie bezpieczeństwa zbiorowego” (Jewstigniejew 1950, s. 35). W zaistniałej sytuacji międzynarodowej, spowodowanej wybuchem wojny, „najważniejszym zadaniem rządu radzieckiego było utworzyć front <<wschodni>> przeciwko hitlerowskiej agresji, zbudować linię obrony wzdłuż zachodnich granic ziem ukraińskich i białoruskich” (Jewstigniejew 1950, s. 43). Temu celowi miało służyć wkroczenie Armii Czerwonej na ziemie zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi i włączenie tych terenów w obszar ZSRR. Następnie, chcąc „zapewnić bezpieczeństwo miastu Lenina” rząd radziecki zaproponował rządowi fińskiemu przesunięcie granicy na Przesmyku Karelskim o kilkadziesiąt kilometrów na północ”. Jednak mimo korzystnych dla Finlandii deklaracji ze strony radzieckiej „podjudzany przez imperialistów anglo-amerykańskich i francuskich z jednej strony i faszystów niemieckich – z drugiej, reakcyjny rząd fiński nie przyjął radzieckich propozycji w sprawie granicy” i licząc „na pomoc wojskową Anglii, Francji i Niemiec, sprowokował on wojnę ze Związkiem Radzieckim” (Jewstigniejew 1950, s. 43). Koniecznością budowy przez ZSRR „frontu wschodniego” mającego zabezpieczyć Kraj Rad przed agresją niemiecką, propaganda radziecka tłumaczyła zajęcie przez Armię Czerwoną krajów bałtyckich, Mołdawii i północnej Bukowiny. „Dzięki wysiłkom i trosce partii i rządu – konstatowano – Związek Radziecki okazał się jedynym krajem dostatecznie przygotowanym pod względem wojskowym, ekonomicznym i moralnym do odparcia agresji faszystowskiej (...)” (Jewstigniejew 1950, s. 45).

Po roku 1956 r. nadal dominowała teza, iż wojna radziecko niemiecka, była konsekwencją prowadzenia przez kraje zachodnie wrogiej polityki wobec Kraju Rad, już od momentu zwycięstwa bolszewików w roku 1917. Choć nie zawsze jest ona mocno eksponowana. Np. nie akcentuje jej specjalnie mocno wydawana od 1964 r. sześciotomowa *Historia wielkiej wojny narodowej 1941-1945* ani opracowana na jej podstawie popularnonaukowa *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941-1945* (Andrejew 1964).

Natomiast w wydanym w ZSRR na początku lat siedemdziesiątych dwunastotomowym opracowaniu poświęconym II wojnie światowej czytamy, iż „agresja przeciwko ZSRR była wykładnią antykomunistycznej i antyradzieckiej polityki prowadzonej przez imperialistów po wybuchy Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej” (Szaciło 1978, s. 41). Udowodnieniu tej tezy autorzy opracowania poświęcili dwa pierwsze tomy (Szaciło 1978, s. 615). Odwołano się opinii sekretarza generalnego KPZR Leonida Breżniewa wygłoszonej 8 maja 1965 r.: „Reakcyjne

koła zachodnie – mówił Breżniew – popierały czynnie antyradziecki kierunek polityki hitlerowskiej [...]. Do nóg Hitlera rzucały one coraz to nowe ofiary, mając nadzieję, że jego zastępy ruszą na Wschód, przeciwko krajowi socjalizmu. Zmowa monachijska, która wydała Czechosłowację faszystowskiemu Niemcom, była najbardziej haniebnym przejawem tego perfidnego planu imperialistów” (Breżniew 1970 s. 122). Oczywiście rola III Rzeszy nie została ograniczona do bezwiednego narzędzia w rękach innych mocarstw zachodnich. Podkreślano zbrodniczą rolę ideologii faszystowskiej, sam faszyzm określono mianem „najbardziej ponurego tworu imperializmu” (Szaciło 1978, s. 100), zaznaczając decydującą rolę hitlerowskich Niemiec w kształtowaniu bloku państw faszystowskich, w celu objęcia panowania nad całym światem.

Po 1956 r. pojawiła się w literaturze radzieckiej nowa wykładnia genezy II wojny światowej. Nie jest już ona jedynie prostym rezultatem militarystycznych aspiracji III Rzeszy i ubocznym skutkiem niechęci państw kapitalistycznych wobec państwa radzieckiego. Druga wojna światowa zaczyna być rozpatrywana jako wynik procesów ogólnodziejowych. Przede wszystkim, jako wynik rywalizacji państw kapitalistycznych. W wydanej przez Akademię Nauk ZSRR *Historii powszechnej* czytamy, iż najważniejsze przyczyny drugiej wojny światowej „wynikają z samego charakteru imperializmu, z nierównomierności ekonomicznego i politycznego rozwoju państw kapitalistycznych, która nieuchronnie rodzi ostrą walkę o panowanie nad światem. I dlatego właśnie mimo ogromnych sprzeczności istniejących między systemem kapitalistycznym a socjalistycznym wojna nie wybuchła pomiędzy tymi systemami, lecz wewnątrz społeczeństwa kapitalistycznego” (Stalin 1953, s. 11)

3. Podsumowanie

Jednoznacznie i bardziej dosadnie wypowiadają się w tej kwestii autorzy dwunastotomowego opracowania *Historii drugiej wojny światowej*: „Winę za rozpętanie drugiej wojny światowej ponosi system kapitalistyczny z właściwymi mu antagonizmami powstającymi w toku walki o panowanie nad światem” (Szaciło 1978, s. 201). Powyższe tezy, wbrew pozorom, zmniejszają ciężar winy takich krajów jak Stany Zjednoczone, Anglia i Francja za wybuch II wojny światowej. W kontekście powyższych wypowiedzi, II wojna była zjawiskiem nieuchronnym, wynikającym z praw rządzących historią, z dialektyki dziejów. Związek Radziecki nie ponosił żadnej odpowiedzialności za jej wybuch, ponieważ pozostawał poza, naznaczonym rywalizacją, układem społeczno-ekonomicznym jakim był kapitalizm. Jednocześnie nie zdejmowano z III Rzeszy i jej sojuszników odium za doprowadzenie do kolejnego światowego konfliktu. Sytuacja uległa zmianie dopiero w chwili wybuchu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. „Pod względem politycznym wojna ta zasadniczo różniła się od tej, którą toczyły z blokiem faszystowskim państwa kapitalistyczne. Wojna narzucona różnowi radzieckiemu była bezkompromisową walką dwóch przeciwstawnych systemów społecznych, bitwą między czołowymi siłami imperializmu i socjalizmu” (Szaciło 1978, s. 40). Podkreślano, iż wraz z atakiem Niemiec na ZSRR, rozpoczął się „nowy okres II wojny światowej. Zaangażowanie ZSRR sprawiło, że wyszła ona poza zakres terytorialny państw kapitalistycznych zaś Wielka Wojna Ojczyźniana na nowo określiła treść społeczno-polityczną II wojny światowej.

Należy podkreślić, iż zdarzało się, że nawet opracowania aspirujące do miana naukowych pisane były w iście propagandowym stylu. Klasycznym tego przykładem jest wspomniana dwunastotomowa *Historia drugiej wojny światowej 1939-1945*. Leniwy czytelnik może poprzestać na zapoznaniu się z samymi tytułami rozdziałów, aby mieć dogłębne pojęcie o zawartości opracowania: *Imperializm na drodze do drugiej wojny światowej*; *Związek Radziecki i narody świata w walce przeciwko wojnie* (Szaciło 1978, s. 285); *Imperializm – winowajcą rozpętanii drugiej wojny światowej* (Szaciło 1978, s. 13); *Moralno-polityczne przygotowanie narodu radzieckiego do obrony socjalistycznej ojczyzny* (Szaciło 1978, s. 494).

4. Literatura

Andrejew W (1964) Historia wielkiej wojny narodowej Związku Radzieckiego 1941-1945: 11-21.
Breżniew L (1970) Lenińskim kursom. Rieczy i statji:148,
Fiedosiejew P (1980) Radzieckie badania nad II wojną światową: 22,

- Jewstigniejew W (1950) Szlak bojowy radzieckich sił zbrojnych w Wielkiej Wojnie Narodowej,
Sokołow B (2015) Prawdy i mity wielkiej wojny ojczyźnianej 1941-1945,
Stalin J (1953) Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR:57
Stalin J (1950) O Wielkiej Wojnie Narodowej Związku Radzieckiego:6-7
Suworow W(2009) Żołnierze wolności,
Szaciło T (1978) Historia Drugiej Wojny Światowej 1939-1945:41; 148;100;201;285
Worobiow F, Krawcow W (1955) Zwycięstwa radzieckich sił zbrojnych w Wielkiej Wojnie
Narodowej 1941-1945: 9-35

4. Analiza wpływu przekazów reklamowych na zachowania konsumpcyjne Polaków

Analysis of the impact of advertising messages on the consumption behavior of Polish people

Wiktoria Radziun, Daria Piotrowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Opiekun naukowy: mgr Kornelia Szmit

Wiktoria Radziun: wiktoria.radziun@gmail.com

Słowa kluczowe: reklama, konsumpcjonizm, decyzje zakupowe, zachowania konsumenckie

Streszczenie

Nadmierny konsumpcjonizm i materializm stanowią istotny problem we współczesnym społeczeństwie. Celem badania było określenie wpływu reklam na kształtowanie postaw konsumenckich. Postawiono hipotezę o związku pomiędzy częstością ekspozycji na reklamy a skłonnością do impulsywnych, nadmiernych zakupów. Przeprowadzono badanie ankietowe wśród 101 konsumentów. Rezultaty wskazują, że respondenci mają częsty kontakt z reklamami, głównie online i w telewizji. Reklamy istotnie rzutują na decyzje nabywcze, zwiększając skłonność do spontanicznych, nadmiernych zakupów, zwłaszcza dóbr codziennego użytku. Wyniki dowodzą, że reklamy umacniają konsumpcjonistyczne postawy. Konieczne wydaje się zatem odpowiedzialne kształtowanie przekazów reklamowych oraz wprowadzenie regulacji ograniczających ich wpływ na konsumentów.

1. Wstęp

W obliczu cyfryzacji i rosnącego znaczenia strategii marketingowych, niezwykle ważne jest zrozumienie, jak reklamy wpływają na decyzje zakupowe konsumentów. Szczególnie istotne jest to zjawisko w kontekście nasilającej się tendencji do konsumpcjonizmu, który staje się dominującym aspektem współczesnego stylu życia.

Celem badania było zdiagnozowanie zależności pomiędzy częstotliwością ekspozycji na przekazy reklamowe a tendencją do podejmowania decyzji konsumenckich pod wpływem impulsu, emocji i irracjonalnych motywów, nie zaś świadomej kalkulacji. Postawiono pytanie badawcze, czy wraz ze wzrostem kontaktów z reklamami wzrasta skłonność konsumentów do niekontrolowanej, nadmiernej konsumpcji produktów.

Dodatkowym celem było zbadanie różnic w podatności na reklamy w zależności od kategorii promowanych dóbr. Analiza miała wykazać, czy istnieją klasy produktów, w przypadku których wpływ reklam na decyzje nabywcze i wzrost konsumpcji jest silniejszy.

Pozwoliło to na pełniejsze zrozumienie wpływu reklam na kształtowanie postaw konsumenckich i występowanie zjawiska konsumpcjonizmu w badanej populacji konsumentów. Zgromadzone dane empiryczne posłużyły do zweryfikowania postawionych hipotez badawczych.

Postawiono hipotezę, że istnieje istotny związek pomiędzy częstotliwością ekspozycji na przekazy reklamowe a tendencją do podejmowania impulsywnych i nadmiernych zakupów wśród konsumentów. Zakłada się, że wraz ze wzrostem liczby kontaktów z reklamami, wzrasta skłonność konsumentów do kupowania produktów bez głębszego przemyślenia konieczności zakupu oraz w ilościach większych niż wymagane. Taka zależność może wskazywać, że reklamy wyzwalają mechanizmy behawioralne prowadzące do zintensyfikowanej i nieuzasadnionej konsumpcji. W konsekwencji, częsta ekspozycja na bodźce marketingowe może przyczyniać się do rozwoju postaw konsumpcjonistycznych i nadmiernego materializmu wśród konsumentów.

Metodologia badania obejmowała zastosowanie technik ilościowych w postaci sondażu diagnostycznego przeprowadzonego z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Narzędziem badawczym był autorski kwestionariusz ankiety składający się z pytań zamkniętych, półotwartych

oraz metryczki. Pytania dotyczyły m.in. częstotliwości kontaktu respondentów z reklamami, emocji towarzyszących obcowaniu z przekazami reklamowymi oraz wpływu reklam na decyzje nabywcze badanych. Kwestionariusz został udostępniony w formie ankiety internetowej dystrybuowanej za pośrednictwem mediów społecznościowych. Badaniem objęto celowo dobraną próbę 101 pełnoletnich konsumentów. Zgromadzone dane empiryczne poddano analizie statystycznej przy użyciu programu Excel. W badaniu wykorzystano metody opisowe - prezentację wyników w tabelach i na wykresach. Zastosowana metodologia umożliwiła realizację celu badawczego i weryfikację hipotezy.

2. Przegląd literatury

2.1 Konsumpcja i konsumpcjonizm

Znaczenie oraz istota konsumpcji w życiu każdego człowieka przyczyniają się do tego, że jest ona obszarem zainteresowania wśród wielu dyscyplin naukowych. „Termin „konsumpcja” wywodzi się z łaciny (*consumptio*) i oznacza: jedzenie, spożywanie, używanie, użytkowanie dóbr” (Bywalec 2010, s.12). Złożoność i wielowymiarowość pojęcia konsumpcji przyczyniło się do wyodrębnienia trzech podstawowych definicji konsumpcji. Każda z nich skupia się na innym aspekcie. Można wyróżnić konsumpcje jako:

- akt biologiczno-psychiczny – konsumpcja określana jest jako bezpośredni sposób zaspokajania ludzkich potrzeb poprzez korzystanie z dóbr materialnych lub usług;
- proces społeczny – konsumpcja rozpatrywana jest jako proces odnoszący się do całej zbiorowości, która zaspokaja swoje potrzeby, a nie tylko do zachowania konsumenta jako jednostki;
- sfera reprodukcji społecznej – definiowanie konsumpcji odnosi się do kategorii makroekonomicznych. Jest to faza kończąca cykl gospodarowania, w której wytwarzane dobra trafiają do konsumentów i tym samym stają się ich środkiem do zaspokojenia potrzeb (Bywalec 2010).

Dążenie do zaspokajania potrzeb poprzez konsumpcję stanowi kluczową wartość i cel działań każdego człowieka. Zarazem stanowi to podstawowy fakt społeczny oraz gospodarczy. Tak duże zainteresowanie konsumpcją jest determinowane rangą, jaką osiągnęła w zamożnych społeczeństwach, które określane są jako „społeczeństwa konsumpcyjne”. Pierwsze działania skłaniające społeczeństwo do konsumpcji w większej skali miało miejsce w Stanach Zjednoczonych, gdzie powstała idea masowej produkcji. Oprócz tego, w celu zachęcenia do nabywania dóbr, wprowadzono strategię marketingowe oraz reklamę (Romaniszyn 2011).

W społeczeństwie konsumpcyjnym, które zaczęło kształtować się od lat 50. XX wieku, dominującym megatrendem konsumpcyjnym stał się konsumpcjonizm. Określany jest jako nadmierne, nie zrównoważone konsumowanie dóbr i usług, które w dużej mierze przyczyniają się do szkód wpływającym zarówno na środowisko jak i na społeczeństwo. Konsumenci przyjmujący postawę konsumpcjonizmu nastawieni są na natychmiastowe zaspokajanie bieżących potrzeb. Chęć posiadania dóbr i usług nie jest warunkowana rzeczywistymi potrzebami konsumenta, a potrzebami pozornymi takimi jak na przykład pragnieniem kształtowania swojej pozycji w społeczeństwie (Czernyszewicz i in. 2022).

Obecnie, w wyniku procesu globalizacji, dostęp do oferowanych dóbr stał się powszechny. Jednocześnie ilość wyprodukowanych towarów przewyższa dany popyt. Konsumpcja dóbr, która pobudzana jest przez różnego rodzaju strategie marketingowe, nie jest już tylko narzędziem, a stanowi główny cel. Równolegle konsumenci często nie mają świadomości o tym, jakie negatywne konsekwencje ponosi planeta związane z produkcją na skalę masową. Brak bezpośredniego kontaktu z problemami, które mogą przejawiać się w postaci gór odpadów lub nieurodzaju, w pewnym stopniu oddziela konsumentów od skutków wywołanych tą masową produkcją. Dlatego też zauważalny jest tylko efekt niższych cen rynkowych, co skutkuje zrozumiętym wyborem nabywania tych produktów (Wójcik 2023). Wśród przejawów współczesnego konsumpcjonizmu można zauważyć nadmierne nabywanie dóbr oraz usług, często przejawiający się w sposób kompulsywny, a także ich gromadzenie i pomnażanie. Przejawia się on także w tworzeniu sztucznych potrzeb i przekonywaniu

konsumentów o konieczności ich zaspokojenia. Przyczynia się to do rozprzestrzeniania produktów o bardzo podobnych wartościach użytkowych (Patrzalek 2019).

Na rozwój konsumpcjonizmu wpływa wiele różnych czynników. Dąbrowska wyróżnia m. in. takie jak wzrost dochodów, przemiany demograficzne, szeroki zakres oferowanych produktów i usług, dystrybucja pozwalająca na swobodny przepływ, możliwość nabycia produktów zapakowanych, a także przyczynia się możliwość zakupów przy pomocy kredytu. Oprócz tego istotnymi elementami są także nowoczesne technologie takie jak komputer, telefon czy Internet, które znoszą barierę czasu i przestrzeni (Dąbrowska 2015).

2.2 Reklama

Słowo reklama pochodzi od łacińskiego „reclamo, reclamare” co oznacza głośne nawoływanie. Określenie to pojawiło się na świecie już w starożytności. Początkowo, pierwszymi formami promocji były wykrzykiwane na ulicach komunikaty, które miały na celu przyciągnąć uwagę odbiorców i zachęcić ich do zakupów. Z czasem pojawiły się szyldy oraz afisze, których znakiem rozpoznawczym było logo nawiązujące do promowanego się przedsiębiorstwa (np. but oznaczał szewca). Natomiast największy rozwój reklamy nastąpił w XVIII wieku, co spowodowane było powstaniem druku w 1441 roku oraz zwiększającym się odsetkiem osób potrafiących czytać – otworzyło to drogę do powstania gazet reklamowych, a także ulotek (Nowacki 2006). Kolejnym kluczowym etapem rozwoju komunikatów promocyjnych było otwarcie radia i kina w XIX i XX wieku. W tamtych latach popularne stały się reklamy leków oraz aptek, które puszczano przed seansami filmowymi (Lisowska-Magdziarz 2009). Obecnie jedną z najpopularniejszych platform reklamowych jest Internet, a komunikaty obejmują produkty z praktycznie każdej kategorii.

Aktualnie reklamy stanowią główny sposób, w jaki firmy lub osoby prowadzące działalność gospodarczą nawiązują kontakt z rynkiem. Ten rodzaj przekazów koncentruje się na prezentacji oferowanych produktów i usług. Tą formą promocji posługują się nie tylko przedsiębiorstwa, ale także każdy inny rodzaj organizacji, który chce rozpowszechnić wśród ludzi swoje idee. Według definicji Amerykańskiego Stowarzyszenia Marketingu reklama to „wszelkiego rodzaju płatna forma, nieosobistej prezentacji oraz promocji pomysłów, dóbr lub usług przez określonego sponsora” (Kotler 1999).

Reklamy można podzielić w zależności od ich przeznaczenia na 3 rodzaje:

- Informacyjna – informuje klientów o powstaniu nowego produktu lub zmianie cech, ceny czy przeznaczenia dotychczasowego dobra. Pozwala ocenić odbiorcom korzyści z zakupu produktu.
- Nakłaniająca – jak nazwa wskazuje przekonuje ona klientów do zakupu danego dobra lub usługi. Jej celem jest wywołanie sympatii i nakłonienie do podjęcia decyzji zakupowej. Niekiedy takie reklamy pokazują wyższość marki/produktu nad innymi, co może skłonić klientów do zakupu droższych towarów zamiast ich zamienników.
- Przypominająca - ma za zadanie przywiązać klienta do marki i utrzymywać z nim relacje. Przypomina o potrzebie posiadania produktu lub miejscach, w których można go kupić (Kozłowska 2006).

Ze względu na liczbę odbiorców przekazu możemy podzielić reklamy również na:

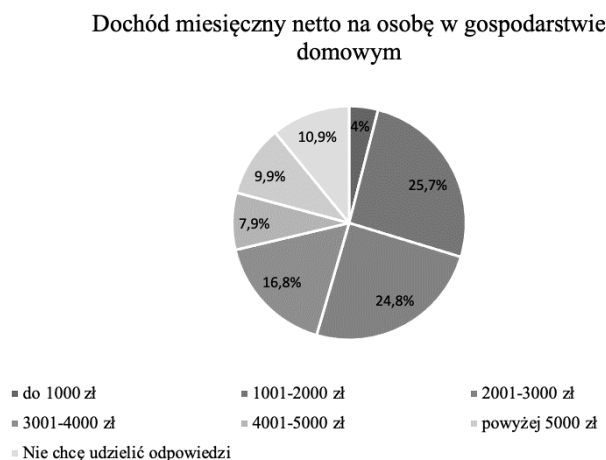
- masowe – wykorzystywane przy produktach skierowanych do szerokiego segmentu klientów, nie skupiają się one na zróżnicowaniu odbiorców (np. reklamy telewizyjne)
- półmasowe – najczęściej wykorzystywane są przy dobrach przemysłowych (np. w czasopiśmie branżowych)
- zindywidualizowane – skierowane do konkretnego odbiorcy (np. reklamy pocztowe) (Benedikt 2005).

Komunikaty reklamowe spotykamy w codziennym życiu w telewizji, Internecie, słuchając radia czy przechodząc ulicą. Każdy z nich ma na celu oddziaływanie na nasze bodźce i skłanianie nas do zakupu niekoniecznie potrzebnych produktów (Falkowski, Tyszka 2009). Według badań Nowackiego R. reklamy stanowią istotny czynnik w podejmowaniu decyzji zakupowych konsumentów. Bodźce przekazywane za pośrednictwem komunikatów wywołują określone reakcje, które skłaniają odbiorcę do podejmowania działań związanych z dążeniem do zaspokojenia własnych potrzeb. (Nowacki 2010). Obecnie konsumenci przy wyborze ofert najbardziej kierują się

doznaniem. Do konkretnych produktów przekonuje nas odczuwanie związanych z nimi pozytywnych emocji, polecenia innych lub duży popyt na dane dobra (Baines i in. 2017).

3. Wyniki i dyskusja

W badaniu na temat wpływu przekazów reklamowych na konsumpcjonizm polskich konsumentów wzięło udział 101 respondentów. Grupa badanych składała się z 53 kobiet i 48 mężczyzn. Prawie połowa z nich (48,5%) to osoby w wieku 18-24 lata, następnie odpowiednio 14,9% badanych było w przedziale 25-34 lata, a 12,9% w wieku 35-44. Najmniej liczną grupą były osoby poniżej 18 roku życia (3 ankietowanych) oraz osoby w granicach 55-64 lata (4 ankietowanych). Większość badanych (39,6%) posiadała wykształcenie średnie, a 26,7% osób - wyższe. Liczną grupą (25,7%) były też osoby z wykształceniem zawodowym. Najwięcej respondentów pochodziło z miast do 50 tys. mieszkańców (26,7%) i z miast od 50 do 200 tys. (25,8%). Również często zaznaczaną odpowiedzią były miasta od 200 do 500 tys. mieszkańców (17,8%) oraz wieś (16,8%). Badana grupa dzieliła się po około 40% na osoby uczące się/studiujące i pracujące zawodowo, reszta z nich to m.in. emeryci, bezrobotni czy osoby na urlopie macierzyńskim. Rys. 1 przedstawia dochód miesięczny netto na osobę w gospodarstwie domowym.

Rys. 1 Dochód miesięczny netto na osobę w gospodarstwie domowym.

W badaniu ankietowym osoby o dochodzie miesięcznym netto na osobę w gospodarstwie domowym w przedziale 1001-2000 zł stanowiły 25,7% badanych. Najmniej respondentów wykazało dochód miesięczny na poziomie do 1000 zł.

Ponad połowa badanych bardzo często spotyka się z przekazami reklamowymi w ciągu dnia (55,4%). Tylko 3% odpowiedziało, że bardzo rzadko widzi reklamy. Głównym źródłem przekazów są Internet (76,2%) oraz telewizja (51,5%). Z badań można wywnioskować, że aktualnie najmniej atrakcyjne są media drukowane, ponieważ tylko 17 ankietowanych przegląda reklamy w czasopiśmie/gazetach. Aż 50,5% osób uważa, że nie lubi reklam, a emocje odczuwane w związku z ich obejrzeniem w 38,6% są zależne od przekazu. Co ciekawe, często też (21,8%) doświadczenia z obejrzenia komunikatów są pozytywne.

Rys. 2 przedstawia wpływ reklam na decyzje zakupowe ankietowanych, natomiast Tab. 1 wpływ na ich skłonność do impulsywnych zakupów po obejrzeniu promocji.

Badanie wykazało, że wpływ reklam na decyzje zakupowe najczęściej zależy od konkretnych komunikatów. Według 33% respondentów reklamy w dużym stopniu wpływają na ich decyzje zakupowe, a aż 26,7% z nich uważa, że jest skłonna do impulsywnych zakupów. Tylko 9% osób odpowiedziało, że reklamy w ogóle nie wpływają na to co trafia do ich koszyka. Również 19,8% osób uważa, że nie ulega impulsywnym zakupom po obejrzeniu promocji.

Wyniki przeprowadzonego badania pokazują, że do zakupu produktów najczęściej skłaniają reklamy żywności (51,5%), odzieży (44,6%), a także produktów kosmetycznych/higienicznych (43,6%). Najmniejszy wpływ wywierają natomiast reklamy dotyczące leków (19,8%) oraz produktów elektronicznych (27,7%). Struktura udziału poszczególnych kategorii reklamy wynika z wariantu wyboru kilku odpowiedzi jednocześnie. Dzięki możliwości dodania własnej kategorii produktów wpływających na zakup, wśród odpowiedzi znalazły się także reklamy lotto, samochodów oraz wydarzeń.

W Tab. 2 przedstawiono częstotliwość zakupu produktów przez ankietowanych pod wpływem przekazów reklamowych.

Rys. 2 Wpływ reklam na decyzje zakupowe ankietowanych.

Tab. 1 Wpływ reklam na skłonność ankietowanych do impulsywnych zakupów.

Wpływ reklam na skłonność ankietowanych do impulsywnych zakupów	
W ogoóle nie jestem skłonny/a	19,8%
W małym stopniu jestem skłonny/a	20,8%
To zależy	19,8%
W dużym stopniu jestem skłonny/a	26,7%
W bardzo dużym stopniu jestem skłonny/a	12,9%

Tab. 2 Częstotliwość zakupu produktów pod wpływem przekazów reklamowych.

Jak często Pani/Pan kupuje produkty pod wpływem przekazów reklamowych?	
Bardzo często	16,8%
Często	22,8%
Czasami	26,7%
Rzadko	17,8%
Bardzo rzadko	15,8%

Z danych uzyskanych w badaniu wynika, że respondenci nieraz kupują produkty pod wpływem reklamy. Wśród ankietowanych 16,8% zadeklarowało, że przekazy reklamowe bardzo często oddziałują na zakup przedstawionych w nich produktów, natomiast w tej sytuacji 22,8%

respondentów decyduje się często na zakup, a czasami odpowiednio 26,7%, co stanowiło największy odsetek odpowiedzi. W koszyku respondentów w 15,8% bardzo rzadko trafiają reklamowane produkty.

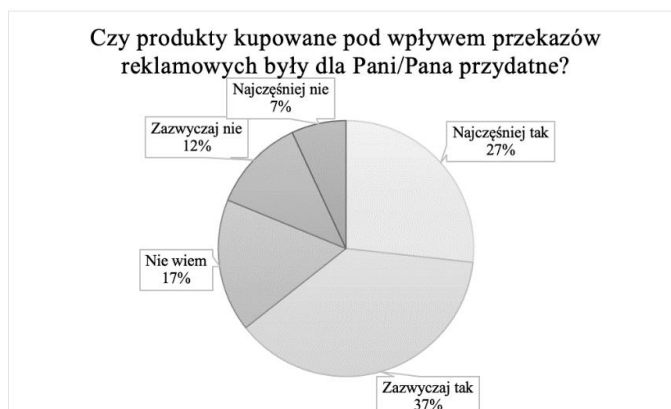
W przypadku 23,8% ankietowanych czasami zdarzyło się zakupić produkt, który wcześniej nie planowali zakupić. Często taką decyzję podejmowało 25,7%, zaś 11,9% zawsze. Na takie działanie nigdy nie zdecydowało się 9,9% ankietowanych. Reklamy w 14,9% zawsze skłaniają respondentów do zakupu produktów w większej ilości niż potrzebują, natomiast nigdy nie skłoniło do takiej decyzji 9,9%. Największa grupa badanych (27,7%) czasami zdecydowała się na zakup większej ilości.

W Tab. 3 przedstawiono wyniki odpowiedzi dotyczących pytań o skłonność do zakupu droższych produktów, zamiast tańszych zamienników oraz do częstszego zakupu nowych wersji posiadanych już produktów, co miałyby zająć po obejrzeniu reklamy.

Tab. 3 Częstotliwość zakupu nowych i droższych produktów pod wpływem przekazów reklamowych.

Czy reklamy skłaniają Panią/Pana do częstszego zakupu nowych wersji posiadanych już produktów (np. nowszy model telefonu, nowa wersja oprogramowania)?		Czy reklamy skłaniają Panią/Pana do zakupu droższych produktów, zamiast tańszych odpowiedników?	
Zawsze	11,9%	Zawsze	10,9%
Często	14,9%	Często	24,8%
Czasami	27,7%	Czasami	23,8%
Rzadko	25,7%	Rzadko	32,7%
Nigdy	19,8%	Nigdy	7,9%

Wyniki badań pokazują, że respondenci nie charakteryzują się wysoką skłonnością do podejmowania decyzji o zakupie nowych wersji posiadanych już produktów lub produktów droższych pod wpływem przekazów reklamowych. Według 27,7% respondentów do ich koszyka trafiają nowsze wersje posiadanych już produktów tylko czasami, natomiast 32,7% rzadko kiedy decyduje się na droższy zakup pod naciskiem reklamy. Respondenci w dalszych pytaniach kwestionariusza ankiety odpowiedzieli w 27,7%, że rzadko rezygnują z zakupu produktu pod wpływem reklamy, co stanowiło największy udział w udzielonych odpowiedziach. W zaledwie 12,9% rezygnacja pojawia się zawsze, a w 25,7% nigdy. Na Rys. 3 przedstawiono procentowy udział odpowiedzi dotyczący przydatności zakupionych produktów pod wpływem przekazów reklamowych.

Rys. 3 Użyteczność produktów kupionych pod wpływem przekazów reklamowych.

Dla znacznej większości respondentów zakupione produkty były przydatne. Nietrafione zakupy, poprzez zakup nieprzydatnych produktów, okazały się dla 6,9% ankietowanych. W kończącej części kwestionariusz ankiety zapytano respondentów o ich opinię wobec stwierdzenia, że reklamy wpływają na decyzje zakupowe. Ich odpowiedzi przedstawiono w Tab. 4.

Tab. 4 Wpływ reklam na decyzje zakupowe według respondentów.

Czy uważa Pani/Pan, że reklamy wpływają na decyzje zakupowe?	
Zdecydowanie zgadzam się	33,7%
Zgadzam się	44,6%
Nie mam zdania	13,9%
Nie zgadzam się	7,9%
Zdecydowanie nie zgadzam się	0%

Ze stwierdzeniem, że reklamy wpływają na decyzje reklamowe, zdecydowanie zgodziło się 33,7%. Według 7,9% respondentów natomiast reklamy nie wpływają na decyzje zakupowe. Wśród ankietowanych 13,9% nie ma zdania odnosząc się do tego sformułowania. W odpowiedziach na pytanie „Czy uważa Pani/Pan, że reklamy sprzyjają zjawisku konsumpcjonizmu?” znaczna większość zgodziła się z tym spostrzeżeniem („zdecydowanie tak” – 38,6% oraz „raczej tak” – 54,5%).

Uzyskane rezultaty wskazują, iż respondenci deklarują bardzo częsty kontakt z bodźcami reklamowymi, głównie za pośrednictwem internetu i telewizji. Ponad 50% badanych potwierdza, że treści reklamowe wywierają istotny wpływ na podejmowane przez nich decyzje nabywcze. Co więcej, u ponad 25% ankietowanych reklamy nasilają skłonność do dokonywania impulsywnych, spontanicznych zakupów. Najsilniejsze oddziaływanie przekazów reklamowych obserwuje się w odniesieniu do dóbr konsumpcyjnych pierwszej potrzeby, takich jak artykuły spożywcze, odzież czy chemia gospodarcza. 16% respondentów deklaruje, iż bardzo często realizuje zakupy pod wpływem treści reklamowych.

Istotną prawidłowością jest brak podatności konsumentów na reklamy zachęcające do nabywania nowych wersji już posiadanych produktów bądź droższych odpowiedników. Niemniej jednak, również w tych kategoriach reklamy w pewnym stopniu determinują wybory znacznej części badanych.

Ogółem, ponad 90% respondentów aprobuje tezę, iż przekazy reklamowe wzmacniają postawy konsumenckie charakterystyczne dla konsumpcjonizmu. Zgromadzone dane empiryczne dostarczają zatem mocnych dowodów na istnienie wyraźnej zależności pomiędzy kontaktem z reklamą a tendencją do nadmiernej konsumpcji w badanej populacji.

4. Wnioski

Konsumpcjonizm jest wszechobecny we współczesnej gospodarce. Sprzyja temu łatwy dostęp do oferowanych przez przedsiębiorstwa towarów oraz usług, a także pojawiające się w ramach marketingu przekazy reklamowe. Mają one znaczny wpływ na zachowanie konsumentów i kształtowanie jego decyzji. Przeprowadzone badanie ankietowe miało na celu zweryfikowanie hipotezy o wpływie przekazów reklamowych na kształtowanie postaw konsumenckich oraz wzrost zjawiska konsumpcjonizmu w badanej populacji.

Uzyskane wyniki badań wskazują na konieczność podjęcia szeregu działań w celu przeciwdziałania negatywnym skutkom nadmiernego wpływu reklam na postawy konsumenckie.

Przed wszystkim należy zintensyfikować edukację konsumencką, szczególnie wśród dzieci i młodzieży, którzy są najbardziej podatni na oddziaływanie reklam. Programy edukacyjne powinny uczyć racjonalnych, przemyślanych decyzji konsumenckich i uświadamiać mechanizmy wywierania wpływu przez reklamy. Ważne jest rozwijanie zdolności krytycznej analizy przekazów reklamowych oraz promowanie idei zrównoważonej i odpowiedzialnej konsumpcji.

Kolejnym krokiem są regulacje prawne, np. całkowity zakaz reklam skierowanych do dzieci poniżej 12. roku życia czy też nakaz umieszczania jednoznacznych oznaczeń w przypadku reklam wykorzystujących techniki manipulacji. Przepisy powinny zobowiązywać firmy reklamowe do rzetelności przekazu i uwzględniania dobra konsumentów.

Równolegle musi być prowadzona szeroka kampania społeczna uświadamiająca negatywne skutki nadmiernego konsumpcjonizmu - dla jednostek, społeczeństwa i środowiska. Powinna ona promować ideę zrównoważonej konsumpcji i minimalizowania generowanych odpadów.

Tylko interdyscyplinarne działania obejmujące edukację, regulacje prawne i kampanie społeczne pozwolą ograniczyć niekorzystny wpływ reklam na konsumentów i przeciwdziałać rozwojowi konsumpcjonizmu.

5. Literatura

- Baines P, Fill C, Rosengren S (2017) Marketing. Oxford University Press, Oxford.
- Benedikt A (2005) Reklama jako proces komunikacji. Astrum, Wrocław.
- Bywalec C (2010) Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny. C.H. Beck, Warszawa.
- Czernyszewicz E, Komor A, Białoskurski S i in. (2022) Trendy konsumpcyjne na rynku żywności – wybrane zagadnienia. Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom.
- Dąbrowska A (2015) Postawy polskich konsumentów – od konsumpcjonizmu do zrównoważonej konsumpcji. Handel Wewnętrzny. 2(355):88-100.
- Falkowski A, Tyszka T (2009) Psychologia zachowań konsumenckich. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Kotler P (1999) Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola. Felberg SJA, Warszawa.
- Kozłowska A (2006) Reklama: socjotechnika oddziaływania. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Lisowska-Magdziarz M (2009) Reklama w świetle. W: Janiszewska K. Korsak R.
- Jefkins F (1991) Advertising. Pitman Publishing, London.
- Nowacki R (2006) Reklama. Difin, Warszawa.
- Nowacki R (2010) Znaczenie reklamy w procesach decyzyjnych konsumentów. Zeszyty naukowe uniwersytetu szczecińskiego ekonomiczne problemy usług. (55/595): 443-454.
- Patrzalek W (2019) Dekonsumpcja. Motywy. Cele. Funkcje. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Romaniszyn K (2011) O sile konsumpcjonizmu. W: Romaniszyn K. (red.) Nowa droga do zniewolenia? O życiu w społeczeństwie konsumpcyjnym. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Wójcik A (2023) Problematyka konsumpcjonizmu w kontekście bezpieczeństwa żywnościowego w ujęciu globalnym. Alcumena. Pismo Interdyscyplinarne. 2(14): 59-72.

5. Wersje prezentyzmu stożkowego

The Varieties of Cone Presentism

Maciej Raźniak

Kolegium Międzydziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych,
Uniwersytet Warszawski

Maciej Raźniak: m.raźniak@student.uw.edu.pl

Słowa kluczowe: filozofia fizyki, filozofia czasu, szczególna teoria względności, ontologia, zdarzenia

Streszczenie

Prezentyzm stożkowy zwykle określać się jako ontologię, według której istnieją tylko przedmioty należące do powierzchni stożka świetlnego lub jego części. Czy takie sformułowanie można uznać za satysfakcjonujące? Moim zdaniem – nie. Po pierwsze, nie jest jasne, czy wszystkie części powierzchni stożka mogą zostać zaadaptowane jako dziedziny przedmiotów istniejących. Po drugie, na głębszą analizę i porównanie zasługuje to, w jakim stopniu poszczególne warianty prezentyzmu stożkowego zgadzają się między sobą, a w jakim różnią. Niniejszy artykuł ma odpowiedzieć na te wątpliwości. Dlatego proponuję w nim ogólny schemat prezentyzmu stożkowego, na który składają się dwa aksjomaty: (A1) oraz (A2). Pochyliłam się także nad wybranymi wariantami owej ontologii, które rekonstruuje aksjomatycznie dzięki postulatam (A3)-(A6) oraz ich konsekwencjom. Wreszcie porównuję wersje prezentyzmu stożkowego, a dokładniej – zbiory zdarzeń istniejących według tychże wersji.

1. Wstęp

Prezentyzm – ontologia czasu, w myśl której istnieją wyłącznie przedmioty teraźniejsze – nie jest monolitem. O ile bowiem takie relacje czasowe i czasoprzestrzenne, jak równoczesność, wcześniejszość, późniejszość lub koincydencja czasoprzestrzenna, są precyzyjnie zdefiniowane w fizyce, o tyle zadanie dookreślenia pojęcia teraźniejszości (podobnie zresztą przeszłości i przyszłości) należy raczej do filozofii (por. np. Przechowski 2014). Niestety, na ten temat filozofia fizyki nie wypowiedziała się dotąd jednoznacznie, co – jak łatwo zauważyć – prowadzi do sformułowania nie jednej, lecz wielu alternatywnych wersji prezentyzmu.

Analizując warianty prezentyzmu, na które pozwala wyłącznie szczególna teoria względności (dalej: STW), można wyróżnić, między innymi: (1) prezentyzm względny (istnieją tylko przedmioty równoczesne w danym inercjalnym układzie odniesienia), (2) prezentyzm absolutny (istnieją tylko przedmioty równoczesne niezależnie od jakiegokolwiek inercjalnego układu odniesienia), (3) prezentyzm punktowy (istnieją tylko przedmioty zlokalizowane w tym samym punkcie czasoprzestrzeni) oraz (4) prezentyzm stożkowy (istnieją tylko przedmioty należące do powierzchni stożka świetlnego lub jego części). Na tym jednak możliwości interpretacji teraźniejszości STW się nie kończą. Niektóre z wymienionych rodzajów prezentyzmu mają także swoje wewnętrzne wersje. W szczególności dotyczy to prezentyzmu stożkowego, gdyż naczelną zasadą tego stanowiska nie zamyka dyskusji, która część powierzchni stożka powinna zostać uznana za teraźniejszość, ergo które przedmioty istnieją.

Pierwsze trzy odmiany prezentyzmu w sensie STW znalazły w literaturze wielu zwolenników i krytyków (np. Gołosz 2011). Inaczej potoczyły się losy prezentyzmu stożkowego (dalej: PS) i jego wewnętrznych wersji. Poglądom tym poświęcono znacznie mniej komentarzy niż konkurencyjnym ontologiom (1)-(3). Palącą potrzebą wydaje się zatem, po pierwsze, precyzyjne (najlepiej aksjomatyczne) sformułowanie wersji prezentyzmu stożkowego, po drugie, doprowadzenie do ogólnego porównania tych wariantów, po trzecie zaś, dokonanie ich oceny. W artykule niniejszym spróbuję zrealizować dwa pierwsze zadania, natomiast ostatnie – ze względu na obszerność zagadnienia – postawię odrębnemu opracowaniu.

2. Pojęcia i założenia

Na początek – pewne uwagi wyjaśniające przyjęty aparat pojęciowy. Rozważania te prowadzone będą w zasadzie w ramach ontologii dualizmu fizyczno-czasoprzestrzennego. Taki pogląd na fizykę relatywistyczną wydaje się najbardziej rozpowszechniony wśród samych badaczy. Należy wobec tego uznać, że istnieją dwie podstawowe i pierwotne (nieredukowalne) rodziny przedmiotów: (I) przedmioty fizyczne (zdarzenia punktowe i ich zbiory) oraz (II) przedmioty czasoprzestrzenne (punkty czasoprzestrzeni i ich zbiory) (Augustynek 1993). Główną różnicą między zdarzeniami a punktami jest możliwość ich wystąpienia w relacjach przyczynowych; zdarzenia mogą być argumentami oddziaływań, a punkty czasoprzestrzeni – nie. Najważniejszą zaś relacją łączącą przedmioty fizyczne z czasoprzestrzennymi jest zachodzenie zdarzeń w punktach, czyli ich lokalizacja. Ponadto, będziemy zakładać, że (i) każde zdarzenie zachodzi tylko w jednym punkcie oraz (ii) istnieją nietożsame zdarzenia zachodzące w tym samym punkcie. Założenie pierwsze podkreślać ma punktowy charakter zdarzeń. Z kolei celem założenia drugiego jest wykluczenie możliwości, w której zachodzenie zdarzeń w tym samym punkcie oznaczałoby ich identyczność logiczną (tożsamość). W ten sposób odrzucamy tzw. założenie Reichenbacha.

Wspomnieliśmy już, że prezydentyzm, którego odmianie stożkowej i jej wersji dedykowana jest niniejsza praca, przekonuje o istnieniu wyłącznie przedmiotów teraźniejszych. Postawmy pytanie: czy przedmiotami teraźniejszymi (a więc istniejącymi) mogą być zarówno zdarzenia, jak i punkty? Okazuje się, że tak – do tego przekonuje nas dualizm, który każe mówić o teraźniejszości w sensie fizycznym i czasoprzestrzennym. W tym artykule będę się jednak odwoływać wyłącznie do teraźniejszości zdarzeń, a nie punktów czasoprzestrzeni.

Teraźniejszość, ale także przeszłość i przyszłość, zdarzeń chciałbym scharakteryzować w sposób relacyjny. Co to oznacza? Otóż mówiąc o tym, że jakieś zdarzenie jest teraźniejsze, tak naprawdę stwierdzamy, iż odnośne zdarzenie jest teraźniejsze względem innego zdarzenia (ewentualnie punktu). Podobnie, gdy jakieś zdarzenie jest przeszłe lub przyszłe, w istocie chodzi o to, że jest ono przeszłe lub przyszłe wobec innego zdarzenia. Walorem takiego podejścia jest, iż określenie jakiegokolwiek zdarzenia jako przeszłego, teraźniejszego lub przyszłego daje się sprowadzić do stosunków czasowych lub *stricte* czasoprzestrzennych między zdarzeniami. Precyzyjne zdefiniowanie tych ostatnich zawdzięczamy natomiast fizyce.

Niech odąd zmienne $\bar{x}, y, z, \dots$ oznaczają zdarzenia (punktowe), a $\bar{S}$ – zbiór ich wszystkich, czyli świat fizyczny. Wszystkie zdarzenia przeszłe względem danego zdarzenia x tworzą przeszłość $\bar{P}_x$, wszystkie zdarzenia teraźniejsze – teraźniejszość $\bar{N}_x$, wszystkie zdarzenia przyszłe – przyszłość $\bar{F}_x$. Tak scharakteryzowane $\bar{P}_x, \bar{N}_x, \bar{F}_x$ są przedmiotami fizycznymi, zbiorami zawierającymi się w klasie $\bar{S}$, od których ponadto oczekujemy, po pierwsze, wzajemnej rozłączności, po drugie, łącznego wyczerpania klasy $\bar{S}$.

Ostatnim pojęciem filozoficznym, z którego przyjdzie nam korzystać, jest istnienie zdarzeń. Mając na uwadze zasadę prezydentyzmu – powiązanie istnienia z teraźniejszością, także istnienie zdarzeń decydujemy się charakteryzować w sposób relacyjny. I tak, jeśli zdarzenie $\bar{y}$ istnieje, to $\bar{y}$ tak naprawdę istnieje względem jakiegoś zdarzenia $\bar{x}$. Jeżeli natomiast $\bar{y}$ nie istnieje, rzeczywiście chodzi o to, że $\bar{y}$ nie istnieje względem danego $\bar{x}$. Ostatecznie chcemy, by klasa $\bar{S}$ została względem jakiegokolwiek zdarzenia $\bar{x}$ wyczerpująco podzielona na: zbiór zdarzeń istniejących względem $\bar{x}$ (formalnie: $\bar{E}_x$) oraz zbiór zdarzeń nieistniejących względem $\bar{x}$ (symbolicznie: $\bar{\bar{E}}_x$). Naturalnie, oba te zbiory będą rozłączne, a ich zasięg zależeć będzie od definicji $\bar{P}_x, \bar{N}_x, \bar{F}_x$.

3. Interpretacja stożkowa STW

Aby sformułować wersje prezydentyzmu stożkowego, trzeba jeszcze zdefiniować pojęcia stożka świetlnego, jego powierzchni i innych elementów, czyli wprowadzić Czytelnika w interpretację stożkową STW.

Na początek rozważymy, czym jest stożek świetlny. Otóż fizyka dzieli oddziaływania fizyczne na: (A) świetlne – osiągające prędkość światła w próżni (równe stałej $\bar{c}$), (B) podświetlne – nieosiągające takiej prędkości (wolniejsze niż $\bar{c}$) oraz (C) nadświetlne – przekraczające odnośną

prędkość (szybsze niż $\bar{c}$). Istnienia oddziaływań szybszych niż światło w próżni dotychczas nie wykazano, co sugeruje założyć, iż przedmioty dające połączyć się wyłącznie takimi oddziaływaniami nie mogą zostać powiązane kauzalnie (Kopczyński, Trautman 1984). Ponieważ argumentami oddziaływań są wyłącznie przedmioty fizyczne (w szczególności zdarzenia), nietrudno zauważyć, że z klasy S można wyodrębnić podzbiór zdarzeń, którym wolno wejść w interakcje kauzalne z danym $x \in S$ (stać się jego przyczynami lub skutkami). Wyróżniony w ten sposób zbiór określamy mianem stożka świetlnego zdarzenia x (symbolicznie: $\bar{C}_x$). Wszystkie zaś zdarzenia nienależące do stożka $\bar{C}_x$, *ergo* niedające się połączyć kauzalnie, zaliczamy do zbioru zwanego sferą pozastożkową (dalej: $\bar{C}_x$).

Części stożka świetlnego najprościej będzie zdefiniować przy użyciu relacji czasowych i *strictie* czasoprzestrzennych. Istnieją dwie podstawowe klasyfikacje takich relacji. Mianowicie stożek, jeśli przypomnimy sobie podział dopuszczalnych oddziaływań na świetlne i podświetlne, dzielimy na: (a) powierzchnię stożka (zbiór zdarzeń dających się połączyć oddziaływaniami o prędkości $\bar{c}$) oraz (b) wewnętrzną część stożka (zbiór zdarzeń dających się połączyć oddziaływaniami o prędkości mniejszej niż $\bar{c}$). Jeżeli zdecydujemy się ponadto na czasowe zorientowanie stożka zadanego zdarzenia x , choćby ze względu na kierunek relacji przyczynowej (w myśl postulatu, iż przyczyna jest zawsze wcześniejsza od skutku), otrzymamy: (α) koincydens stożka (zbiór zdarzeń zachodzących w tym samym punkcie co x), (β) dolną część stożka (zbiór zdarzeń, które mogą wpłynąć na x) oraz (γ) górną część stożka (zbiór zdarzeń, na które może wpłynąć x). Krzyżując pierwszą kwalifikację z drugą, dostajemy następujące części stożka $\bar{C}_x$:

- (a,α) $\{y \in S: K(x, y)\}$ – koincydens stożka,
- (a,β) $\{y \in S: W_0(y, x)\}$ – dolna powierzchnia stożka,
- (a,γ) $\{y \in S: \bar{W}_0(y, x)\}$ – górna powierzchnia stożka,
- (b,β) $\{y \in S: W_c(y, x)\}$ – dolna wewnętrzna część stożka,
- (b,γ) $\{y \in S: \bar{W}_c(y, x)\}$ – górna wewnętrzna część stożka.

Relacje zdarzeń służące ich zdefiniowaniu nazywamy odpowiednio:

- $\bar{K}$ – koincydencją (czasoprzestrzenną),
- $\bar{W}_0$ – wcześniejszością zerową,
- $\bar{\bar{W}}_0$ – późniejszością zerową,
- $\bar{W}_c$ – wcześniejszością czasopodobną,
- $\bar{\bar{W}}_c$ – późniejszością czasopodobną.

Wyjaśnijmy natychmiast, że skrzyżowanie (b,α) jest puste. Bierze się to stąd, że koincydens stożka zawiera się właściwie w jego powierzchni. Dlatego faktycznie istnieje tylko pięć relacji tworzących stożek świetlny. Spróbujmy je pokrótce scharakteryzować.

Ad (a,α). Mówimy, że zdarzenia ze sobą koincydują (są identyczne czasoprzestrzennie), gdy zachodzą w tym samym punkcie, *ergo* dzielą się lokalizacją zarówno czasową, jak i przestrzenną. Identyeczność czasoprzestrzenna zdarzeń, jak założyliśmy w uprzednim paragrafie, nie musi pociągać ich identyczności logicznej. W szczególności przedmiotami koincydującymi mogą być różne od siebie zdarzenia, które tworzą odrębne, lecz zachodzące na siebie pola fizyczne (Mehlberg 1980). Odnosząc się do pozostałych cech koincydencji, wypada zauważyć, iż relacja $\bar{K}$ – jak wszystkie stosunki identycznościowe – jest relacją zwrotną, symetryczną i przechodnią, czyli równoważnościową. W ten sposób koincydens stożka, będący *de facto* fizyczną zawartością punktu, w którym zachodzi zdarzenie tworzące stożek, daje się zdefiniować jako klasa abstrakcji owego zdarzenia od relacji $\bar{K}$.

Ad (a,β) et (a,γ). Jeżeli chodzi o relacje zerowych: wcześniejszości i późniejszości zdarzeń, to są one implikowane przez dojście do skutku oddziaływań o prędkości światła w próżni lub choćby

możliwość ich wystąpienia. W warunkach STW będą to przede wszystkim oddziaływania elektromagnetyczne. Toteż do zdarzenia wcześniejszego zerowo zawsze można się odnieść jak do potencjalnej emisji sygnału świetlnego (przyczyny elektromagnetycznej), zaś zdarzenie późniejsze zerowo uznać za potencjalną rejestrację sygnału (skutek elektromagnetyczny). Pod kątem formalnym relacje $|W_0$ i $|\widetilde{W}_0$ są: przeciwwrotne, asymetryczne i przechodnie, choć nie są spójne. Porządkują one ostro, ale tylko częściowo klasę $|S$. Interesującą właściwością obu relacji jest, że ich wystąpienie implikuje lub może implikować obserwowalność któregoś ich elementu. Bierze się to stąd, że podstawową rolę w obserwacji – o czym poucza nas fizyka – odgrywają sygnały świetlne, które mają charakter elektromagnetyczny (Czarnocka 1986). Dlatego, pomijając szereg spraw szczegółowych (jak np. własności obserwatora), wolno uznać, że ze zdarzenia późniejszego zerowo można zaobserwować zdarzenie wcześniejsze.

Ad (b, β) et (b, γ). Wreszcie relacjami czasopodobnymi: wcześniejszości i późniejszości wiążemy takie zdarzenia, które daje się połączyć oddziaływaniami wolniejszymi niż światło. Pomiedzy owymi zdarzeniami wolno także przeprowadzić linię świata ciała inercjalnego, to jest wyznaczyć jakiś układ spoczynkowy cząstki, w którym przyczyna (zdarzenie wcześniejsze) i skutek (zdarzenie późniejsze) ewentualnego oddziaływania o prędkości podświetlnej nie różnią się swoją lokalizacją przestrzenną, a jedynie czasową. Relacje $|W_C$ i $|\widetilde{W}_C$, podobnie jak ich zerowe odpowiedniki, są formalnie scharakteryzowane jako relacje: przeciwwrotne, asymetryczne i przechodnie, chociaż niespójne w $|S$. Toteż porządkują one zdarzenia ostro, lecz tylko częściowo.

4. Wersje prezentyzmu stożkowego

Skoro już ustaliliśmy aparat pojęciowy, przejdźmy obecnie do rozważenia PS i jego wersji. Naczelna zasada tej ontologii, którą przytoczyliśmy we wstępie, brzmiała tak, że zdarzeniami istniejącymi i teraźniejszymi są wyłącznie przedmioty należące do powierzchni stożka lub jego części. Ponieważ – jak widzieliśmy w poprzednim paragrafie – powierzchnię stożka wyczerpują relacje: koincydencji, wcześniejszości zerowej i późniejszości zerowej, rzeczoną zasadę wolno jest przeformułować do postaci aksjomatu:

$$(A1) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in E_x \rightarrow (K(x, y) \vee W_0(y, x) \vee \widetilde{W}_0(y, x))]},$$

w myśl którego, jeśli zdarzenie istnieje, to stoi ono względem zdarzenia tworzącego stożek bądź w relacji: $|K$, $|W_0$ lub $|\widetilde{W}_0$, bądź którejś z ich kombinacji.

Czy takie wyartykułowanie zasady prezentyzmu stożkowego jest adekwatne? Okazuje się, że nie – powyższy aksjomat jest zbyt szeroki. Jeżeli bowiem ograniczymy się do (A1), to zmuszeni będziemy uznać, iż jedną z odmian PS jest ontologia, w której istnieją wyłącznie zdarzenia zachodzące w tym samym punkcie (koincydujące ze sobą). Sęk w tym, że wtedy nie odnosimy się już do stożkowego, lecz punktowego prezentyzmu (np. Stein 1968). Dlatego ogólną zasadę ontologii PS będziemy odtąd wyrażać nie tylko aksjomatem (A1), ale również drugim postulatem, według którego zbiór zdarzeń istniejących nie wyczerpuje się w żadnym koincydensie:

$$(A2) \quad \overline{\exists x (y \in E_x \wedge \overline{K}(x, y))}.$$

Tyle, jeśli chodzi o ogólne zasady prezentyzmu stożkowego. Pora przejść do rozważenia czterech najważniejszych wariantów PS, dzięki którym zdamy sobie sprawę z możliwości i ograniczeń owej ontologii. W szczególności analizie poddamy cztery możliwości realizacji powyższego schematu, spośród których trzy zostały już rozważone w literaturze, czwarta zaś jest moją autorską propozycją. Wszystkie one zostaną scharakteryzowane dzięki swoistym aksjomatom, definicjom i twierdzeniom, co uczyni rekonstrukcję możliwie precyzyjną.

4.1 Prezentyzm stożkowy dolnej powierzchni

Według niniejszej wersji PS zdarzeniami teraźniejszymi (względem $|x$ tworzącego stożek $|C_x$) są wyłącznie te zdarzenia, które leżą w dolnej powierzchni stożka lub koincydują z $|x$ (Godfrey-

Smith 1979; Besnard 2012). Teraźniejszość wtedy jest zbiorem zdarzeń wcześniejszych zerowo lub koincydujących, czyli podzbiorem właściwym powierzchni stożka. Natomiast w skład przeszłości postulowanej przez odnośny wariant PS wchodzi wszystkie zdarzenia odseparowane od danego $\bar{x}$ relacją wcześniejszości czasopodobnej. Przeszłość jest dolną wewnętrzną częścią stożka, przyszłość zaś – pozostałym fragmentem rzeczywistości. W języku symbolicznym definicje te brzmią będą następująco:

$$\begin{aligned} (D1) \quad & \overline{N_x^\varphi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: K(x, y) \vee W_0(y, x)\}, \\ (D2) \quad & \overline{P_x^\varphi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: W_c(y, x)\}, \\ (D3) \quad & \overline{F_x^\varphi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: \tilde{W}_0(y, x) \vee \tilde{W}_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x\}. \end{aligned}$$

Włączmy teraz do rozważań pojęcia istnienia oraz nieistnienia. Prędko okaże się, że zdarzeniami istniejącymi są tylko zdarzenia koincydujące lub wcześniejsze zerowo, z kolei do zdarzeń nieistniejących zaliczymy przedmioty opisane relacjami: późniejszości zerowej, wcześniejszości i późniejszości czasopodobnej, ale również obiekty leżące poza stożkiem. Formalnym tego wyrazem jest aksjomat:

$$(A3) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in E_x^\varphi \equiv (K(x, y) \vee W_0(y, x))]},$$

za którym – w obliczu wprowadzonych założeń i definicji – idzie następujące twierdzenie:

$$(T1) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in \bar{E}_x^\varphi \equiv (\tilde{W}_0(y, x) \vee W_p(y, x) \vee \tilde{W}_p(y, x) \vee y \in \bar{C}_x)]}.$$

Jakie płyną wnioski z poglądu prezentyzmy stożkowego dolnej powierzchni, gdy chodzi o zasięg istnienia? Przede wszystkim omawiana ontologia odmawia istnienia wszystkim potencjalnym lub realnym przyczynom i skutkom zdarzenia tworzącego stożek, jeśli ich wpływ byłby wolniejszy niż światło. W przypadku oddziaływań świetlnych dochodzi natomiast do wyróżnienia – znów – potencjalnych lub faktycznych emisji takich sygnałów. Prowadzi to do zaskakującej, ale chyba zgodnej z intuicyjnym poglądem na świat, konstatacji, że istnieje tylko ta część rzeczywistości, którą daje się zaobserwować.

4.2 Prezentyzm stożkowy górnej powierzchni

Znając założenia prezentyzmu dolnej powierzchni, poważniejszego kłopotu nie powinno sprawić zrozumienie zamierzeń ontologii, która wraz z koincydensem stożka wyróżnia nie dolną, lecz górną jego powierzchnię. Wersja ta głosi, że teraźniejsze względem tworzącego stożek $\bar{x} \in S$ są wyłącznie zdarzenia stojące wobec $\bar{x}$ w relacjach koincydencji lub późniejszości zerowej (Gilmore, Costa, Calosi 2016). Przyszłością nazywa się wówczas górną wewnętrzną część stożka, a przeszłością – pozostałą część rzeczywistości, czyli całą dolną partię stożka (powierzchnię i wnętrze) oraz sferę pozastożkową:

$$\begin{aligned} (D4) \quad & \overline{N_x^\phi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: K(x, y) \vee \tilde{W}_0(y, x)\}, \\ (D5) \quad & \overline{P_x^\phi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: W_0(y, x) \vee W_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x\}, \\ (D6) \quad & \overline{F_x^\phi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S: \tilde{W}_c(y, x)\}. \end{aligned}$$

Aksjomat tej wersji PS głosi oczywiście, że istnieją wyłącznie zdarzenia teraźniejsze w sensie (D4), to znaczy przedmioty koincydujące i wcześniejsze zerowo w stosunku do $\bar{x}$:

$$(A4) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in E_x^\phi \equiv (K(x, y) \vee \tilde{W}_0(y, x))]}.$$

Całej reszcie zdarzeń – dopowiedzmy – odmawia się realności, co wprost wyraża twierdzenie:

$$(T2) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in \bar{E}_x^\phi \equiv (W_0(y, x) \vee W_c(y, x) \vee \tilde{W}_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x)]}.$$

Ostatecznie ten wariant PS przekonuje, że nie istnieją wcześniejsze (realne lub potencjalne) przyczyny zdarzenia tworzącego stożek (w tym emisje sygnałów), skutki zaś takiego zdarzenia istnieją o tyle, o ile oddziaływanie nastąpiło z prędkością $\bar{c}$. Nawiązując do obserwacyjnego znaczenia sygnałów świetlnych, dochodzimy więc do wniosku, że istnieć względem zadanego zdarzenia znaczy tyle, co nadawać się do prowadzenia jego obserwacji.

4.3 Prezentyzm stożkowy podwójnej powierzchni

Jest to wariant PS wyróżniający się na tle poprzednich poglądów. Stoi on bowiem na pozycji, że wyróżnienie wcześniejszości zerowej względem późniejszości zerowej i odwrotnie jest nieuzasadnione (Hinchliff 2000). W końcu czas i przestrzeń w fizyce relatywistycznej cechuje izotropowość. Orientacja czasowa stożka nie ma żadnej podstawy w prawach STW, lecz zależy wyłącznie od warunków brzegowych – tego, co aktualnie chcemy przewidzieć lub udowodnić równaniami teorii (Kopczyński, Trautman 1984). Dlatego zwolennicy omawianej wersji PS są zdania, że terażniejszość danego zdarzenia jest zbiorem przedmiotów wobec niego albo koincydujących, albo wcześniejszych zerowo, albo późniejszych zerowo. W istocie terażniejszość jest powierzchnią stożka określonego przez owo zdarzenie; zajmuje całą przestrzeń oddziaływań elektromagnetycznych. Przeszłością okazuje się wtedy zbiór zdarzeń wcześniejszych czasopodobnie od rzeczonego zdarzenia, przyszłością zaś – zbiór zdarzeń od niego późniejszych czasopodobnie:

$$(D7) \quad \overline{N_x^X \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : K(x, y) \vee W_0(y, x) \vee \tilde{W}_0(y, x)\}},$$

$$(D8) \quad \overline{P_x^X \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : W_c(y, x)\}},$$

$$(D9) \quad \overline{F_x^X \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : \tilde{W}_c(y, x)\}}.$$

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że poza zaprezentowanym podziałem świata fizycznego na przeszłość, terażniejszość, przyszłość znajdują się przedmioty leżące poza stożkiem $\bar{C}_x$. Nie jest to zatem podział klasy $\bar{S}$ w sensie logicznym, skoro zbiory $\overline{P_x^X}, \overline{N_x^X}, \overline{F_x^X}$ wyczerpują tylko stożek:

$$(T3) \quad \overline{\forall x (C_x = P_x^X \cup N_x^X \cup F_x^X)}.$$

Jeżeli teraz w rozważaniach uwzględnimy istnienie zdarzeń, prędko dojdziemy do wniosku, że omawiana wersja PS bez wyjątku wyróżnia wszystkie zdarzenia, z których daje się zarejestrować lub wyemitować sygnały elektromagnetyczne. Nie istnieją z kolei zdarzenia należące bądź do wewnętrznych części stożka, bądź do sfery pozastożkowej. Wyraża to poniższy aksjomat:

$$(A5) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in E_x^X \equiv (K(x, y) \vee W_0(y, x) \vee \tilde{W}_0(y, x))]},$$

oraz twierdzenie:

$$(T4) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in \bar{E}_x^X \equiv (W_c(y, x) \vee \tilde{W}_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x)]}.$$

W porównaniu do pozostałych wersji PS, prezentyzm podwójnej powierzchni wyróżnia się tym, iż istnienie zdarzeń, będące swego rodzaju relacją egzystencjalną, ma charakter symetryczny. Znaczy to, że dla dowolnych dwóch zdarzeń $\bar{x}$ i $\bar{y}$: jeśli $\bar{y}$ istnieje względem $\bar{x}$, to $\bar{x}$ istnieje również wobec $\bar{y}$. Warto o tym pamiętać w kontekście oceny wersji PS, gdyż symetria istnienia, choć niewątpliwie odpowiada powszechnym intuicjom, nie jest czymś oczywistym dla stożkowych wersji prezentyzmu.

Sens fenomenalny powyższych ustaleń jest taki, iż przedmioty istniejące względem określonego zdarzenia albo są z niego obserwowalne, albo owo zdarzenie można z nich zaobserwować, albo – co odnosi się do koincydencu – obie te aktywności są realizowalne jednocześnie. W efekcie istnieją wszystkie zdarzenia obserwowalne niezależnie od orientacji czasowej relacji łączącej obserwatora i przedmiotu obserwacji.

4.4 Prezentyzm stożkowy emisyjny

Niniejszego wariantu PS próżno szukać w literaturze przedmiotu. Postulujemy w nim, by teraźniejszość danego zdarzenia objęła wyłącznie dolną powierzchnię stożka określonego owym zdarzeniem, lecz bez niego samego i zdarzeń z nim koincydujących. Pragniemy zatem, by teraźniejszość okazała się zbiorem wszystkich zdarzeń zerowo wcześniejszych. Nie powinno budzić zdziwienia, iż przeszłością nazwiemy wtedy zbiór zdarzeń wcześniejszych czasopodobnie, choć mniej oczywiste może być zaliczenie pozostałych przedmiotów do przyszłości. Oznacza to, że każde zdarzenie jest wobec siebie przyszłe. W języku symbolicznym:

$$(D10) \quad \overline{N_x^\psi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : W_0(y, x)\}$$

$$(D11) \quad \overline{P_x^\psi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : W_c(y, x)\}$$

$$(D12) \quad \overline{F_x^\psi} \stackrel{\text{def}}{=} \{y \in S : K(x, y) \vee \tilde{W}_0(y, x) \vee \tilde{W}_c(y, x) \vee y \in \tilde{C}_x\}.$$

Odnosna wersja PS dąży do zachowania tylko tych zdarzeń, które nadają się do emisji sygnału świetlnego w kierunku zdarzenia tworzącego stożek. Dlatego niniejszy prezentyzm stożkowy nazywamy emisyjnym. Jeżeli natomiast chodzi o przedmioty, którym odmawia się istnienia, znajdziemy wśród nich zarówno koincydens, dolną wewnętrzną część, jak i całą górną część stożka wraz z obszarem pozastożkowym. Wyrażamy to aksjomatem:

$$(A6) \quad \overline{\forall x \forall y (y \in E_x^\psi \equiv W_0(y, x))},$$

oraz twierdzeniem:

$$(T5) \quad \overline{\forall x \forall y [y \in \tilde{E}_x^\psi \equiv (K(x, y) \vee \tilde{W}_0(y, x) \vee W_c(y, x) \vee \tilde{W}_c(y, x) \vee y \in \tilde{C}_x)]}.$$

Wylania się w tym miejscu pytanie: w czym emisyjna wersja PS różni się od wersji dolnej powierzchni stożka, skoro obie ontologie wyróżniają możliwe emisje sygnałów świetlnych? Odpowiedzieć na to pytanie nie jest trudno: odmiennosc owych wariantów prezentyzmu dotyczy statusu koincydencu. Zdarzenia tworzące ten przedmiot według pierwszego stanowiska zaliczają się do przedmiotów istniejących, a według drugiego – nie. Prezentyzm emisyjny jest zatem ontologią, w której relacyjne istnienie zdarzeń okazuje się być stosunkiem przeciwwrotnym; żaden przedmiot nie istnieje względem siebie. Pod tym względem rzeczony pogląd odbiega daleko od powszechnych intuicji dotyczących istnienia.

5. Porównanie i zakończenie

Zakończmy niniejszy artykuł krótkim porównaniem zrekonstruowanych wariantów prezentyzmu stożkowego. Otóż z rozważanych wersji PS otrzymaliśmy cztery pary zbiorów zdarzeń istniejących i nieistniejących: 1) $\overline{E_x^\psi}$ i $\overline{E_x^\phi}$, 2) $\overline{E_x^\phi}$ i $\overline{E_x^\psi}$, 3) $\overline{E_x^\chi}$ i $\overline{E_x^\chi}$, 4) $\overline{E_x^\psi}$ i $\overline{E_x^\psi}$ – w sumie osiem klas przedmiotów.

Niektóre z tych par daje się jednoznacznie połączyć związkami, którymi są inkluzje właściwe. Dotyczy to, między innymi, stosunków między parami: pierwszą i trzecią oraz drugą i trzecią. Jeżeli bowiem istnieją wszystkie zdarzenia leżące na powierzchni stożka, to tym bardziej istnieją wszystkie przedmioty z jego dolnej bądź górnej powierzchni. To samo dotyczy zakresu istnienia proponowanego przez prezentystę emisyjnego, który okazuje się właściwą częścią tego, co istnieje dla prezentystów dolnej i podwójnej powierzchni. Gdy zaś chodzi o zbiory zdarzeń

nieistniejących, to wszystkie przywołane inkluzje pozostają w mocy, o ile tylko odwrócimy ich kierunek. W sumie między omówionymi wersjami zachodzą następujące kombinowane inkluzje (dla każdego $|x \in S$):

- I) $\overline{E_x^\psi \subsetneq E_x^\phi \subsetneq E_x^\chi}$,
- II) $\overline{E_x^\phi \subsetneq E_x^\chi}$,
- III) $\overline{\bar{E}_x^\chi \subsetneq \bar{E}_x^\phi \subsetneq \bar{E}_x^\psi}$,
- IV) $\overline{\bar{E}_x^\chi \subsetneq \bar{E}_x^\phi}$.

Pozostałe relacje między parami 1)-4) można prześledzić przy użyciu relacji iloczynu zbiorów. Dotyczy to w szczególności par: 1) i 2) oraz 2) i 4). W pierwszym przypadku zgodność prezytyzmów dolnej i górnej powierzchni, gdy chodzi o to, co istnieje, dotyczy wyłącznie koincydencu. Do tego, co – zdaniem ich zwolenników – na pewno nie istnieje wobec danego zdarzenia zaliczymy z kolei obszar pozastożkowy oraz wewnętrzne części stożka owego zdarzenia:

- V) $\overline{E_x^\phi \cap E_x^\psi = \{y \in S: K(x, y)\}}$,
- VI) $\overline{\bar{E}_x^\phi \cap \bar{E}_x^\psi = \{y \in S: W_c(y, x) \vee \bar{W}_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x\}}$.

Jeżeli zaś pochylimy się nad parami 2) i 4), prędko dojdziemy do wniosku, że prezytyzm górnej powierzchni i prezytyzm emisyjny nie osiągają żadnego porozumienia, gdy chodzi o istnienie. Natomiast jednym głosem odmawiają egzystencji zdarzeniom ze sfery pozastożkowej i wewnętrznych części stożka:

- VII) $\overline{E_x^\phi \cap E_x^\psi = \emptyset}$,
- VIII) $\overline{\bar{E}_x^\phi \cap \bar{E}_x^\psi = \{y \in S: W_c(y, x) \vee \bar{W}_c(y, x) \vee y \in \bar{C}_x\}}$.

Sygnalizowaliśmy we wstępie, że ocena wersji prezytyzmu stożkowego wykracza poza zasięg tej pracy. A jednak powyższe porównanie umożliwia ocenę odmian PS już pod jednym – i niewymagającym chyba pogłębionego uzasadnienia – względem, którym jest oszczędność ilościowa ontologii (inaczej: ilość przedmiotów istniejących). Bierze się to stąd, że w wypadku zbiorów teoriomnogościowych to relacja inkluzji właściwej służy ustaleniu, który ze zbiorów ma więcej elementów. Choć trudno jednoznacznie przesądzić, która ze zrekonstruowanych ontologii ustanawia najwęższy zasięg tego, co istnieje (widzieliśmy, że nie wszystkie pary dają się powiązać inkluzjami), to jest pewne, że najmniej oszczędnym ilościowo stanowiskiem jest prezytyzm podwójnej powierzchni stożka. Przystając na to stanowisko, zobowiązani jesteśmy uznać istnienie większej ilości zdarzeń niż w wypadku stanowisk konkurencyjnych. Jeżeli więc z sympatią spoglądamy na ontologie ilościowo ubogie, odnośny wariant prezytyzmu raczej nie przypadnie nam do gustu.

6. Literatura

- Augustynek Z (1993) Ewentyzm a punktyzm. *Filozofia Nauki* 1(1): 37-47.
- Besnard F (2012) Is there a philosophy of time compatible with relativity and quantum mechanics?. *AIP Conference Proceedings* 1446(1): 437-447.
- Czarnocka M (1986) Kryteria istnienia w naukach przyrodniczych. *Ossolineum*: 24-39.
- Gilmore C, Costa D, Calosi C (2016) Relativity and Three Four-dimensionalism. *Philosophy Compass* 11(2): 102-120.
- Godfrey-Smith W (1979) Special Relativity and the Present. *Philosophical Studies* 36(3): 233-244.
- Gołosz J (2011) Upływ czasu i teoria względności. *Filozofia Nauki* 19(1): 95-131.
- Hinchliff M (2000) A Defense of Presentism in a Relativistic Setting. *Philosophy of Science* 67: 575-586.
- Kopczyński W, Trautman A (1984) *Czasoprzestrzeń i grawitacja*. PWN: 86-90.

- Mehlberg H (1980) Time, Causality and Quantum Theory. Boston Studies in the Philosophy and History of Science 19(1): 94.
- Stein H (1968) On Einstein-Minkowski Space-Time. The Journal of Philosophy 67: 5-23.

6. Czy inflacja nam zagraża? Wpływ inflacji na budżety gospodarstw domowych

Is inflation a threat to us? The impact of inflation on household budgets

Sieracka Julia, Piechocka Magdalena, Szczap Klaudia, Kozera Agnieszka

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczny, SKN Młodych Księgowych i Finansistów

Słowa kluczowe: inflacja, budżety gospodarstw domowych, dobrobyt finansowy, zachowania konsumpcyjne, niedobory konsumpcji

Streszczenie

Celem głównym artykułu jest ocena, jaki wpływ na budżety gospodarstw domowych wywarła inflacja zaobserwowana do kwietnia 2023 roku. W artykule postawiono także następujące pytania badawcze: W jakim stopniu gospodarstwa domowe odczuwają skutki inflacji? Jak gospodarstwa domowe radzą sobie ze skutkami inflacji? Czy występują w gospodarstwach domowych niedobory konsumpcji wybranych produktów żywnościowych w wyniku inflacji? Jak gospodarstwa domowe zarządzają swoim budżetem domowym w warunkach wysokiej inflacji? Czy inflacja w znaczący sposób wpłynęła na dobrobyt finansowy gospodarstw domowych? Badania empiryczne przeprowadzono na podstawie danych pierwotnych zebranych z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Przeprowadzone badania wykazały pogorszenie się sytuacji finansowej gospodarstw domowych i istotny wpływ na ich zachowania konsumpcyjne. W warunkach wysokiej inflacji to cena determinowała zakupy gospodarstw domowych, przez co rzadziej pozwalały sobie na spontaniczne przyjemności lub kierowaniem się jakością produktów i usług. Wysoka inflacja przyczyniła się także do pojawienia w gospodarstwach domowych tzw. zjawiska niedoborów konsumpcji.

1. Wstęp

Inflacja oddziałuje na wszystkie sfery życia społecznego i gospodarczego. Choć niski poziom inflacji, jak i bezrobocie nie wpływa negatywnie na rozwój ekonomiczny, to jednak już jej wysoka wartość jest jednym z czynników powodujących wyhamowanie wzrostu gospodarczego mierzonego poziomem PKB, co potwierdzają badania przeprowadzone m.in. przez Totlebena (2014). Stały wzrost cen wpływa na globalną sytuację i politykę społeczno-gospodarczą, ale również na budżety domowe i decyzje finansowe gospodarstw domowych. Inflacja jest bowiem procesem zmian cen w całej gospodarce. Rozumie się przez nią najczęściej średnie zmiany cen konsumpcyjnych towarów i usług nabywanych przez przeciętne gospodarstwo domowe. W interpretacji ekonomicznej, podawanej przez GUS (*Co warto wiedzieć o inflacji* 2019), inflacja rozpatrywana z perspektywy gospodarstwa domowego oznacza obniżenie siły nabywczej pieniądza. Oznacza to, że przy niezmiennym dochodzie gospodarstwo domowe jest w stanie kupić mniej towarów i usług, co prowadzi to do ogólnego zubożenia i gromadzenia mniejszej liczby oszczędności.

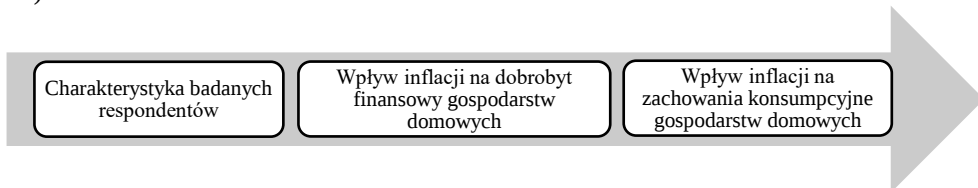
Zjawisko inflacji obserwowane jest nie tylko w Polsce, ale także w całej Europie. Inflacja w kwietniu 2023 roku podana przez GUS wynosiła 14,7%. Czynniki, które ją spowodowały to m.in. zmiana cen energii i paliw kopalnych oraz zachwianie łańcucha dostaw żywności (wynikających z obecnej sytuacji geopolitycznej), kryzys wywołany pandemią koronawirusa, czy też presja płacowa (Kępka i Pająk 2022, Siwek 2023, Żurek 2023, *Raport o inflacji* 2022). Skutkiem kryzysu, poza spadkiem rozmiarów produkcji, zmniejszeniem płac i ograniczeniem nakładów inwestycyjnych jest właśnie wzrost inflacji (Nazarczuk i in. 2022). Wpływ na wysokość inflacji ma również polityka monetarna banków centralnych, ponieważ w ostatnich latach nastąpiło zwiększenie podaży pieniądza. Wraz z rozpoczęciem 2021 roku inflacja zaczęła przybierać nienaturalne wartości, kształtujące się powyżej celu inflacyjnego NBP (który wynosi plus minus jeden punkt procentowy od wartości 2,5%). Jeszcze w marcu 2021 roku wskaźnik CPI (Consumer Price Index), czyli miara inflacji w Polsce (będąca wskaźnikiem cen i usług konsumpcyjnych) wynosiła 3,2%, podczas gdy w marcu 2022 roku

już 11%. Szczyt inflacji miał miejsce w lutym 2023 roku, kiedy to wskaźnik inflacji wyniósł ponad 18%. Była to najwyższa zanotowana wartość badanego zjawiska na przestrzeni ostatnich lat (*Miesięczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych od 1982 roku*, dostęp: 10.11.2023).

Dla celów kreowania polityki społecznej i gospodarczej państwa ważne jest więc monitorowanie zjawiska inflacji i ocena jej wpływu na budżety gospodarstw domowych. Dlatego też, celem głównym artykułu jest ocena, jaki wpływ na budżety gospodarstw domowych wywarła inflacja do kwietnia 2023 roku. Przeprowadzone badania empiryczne miały na celu odpowiedź na następujące pytania badawcze: W jakim stopniu gospodarstwa domowe odczuwają skutki inflacji? Jak gospodarstwa domowe radzą sobie ze skutkami inflacji? Czy występują w gospodarstwach domowych niedobory konsumpcji wybranych produktów żywnościowych w wyniku inflacji? Jak gospodarstwa domowe zarządzają swoim budżetem domowym w warunkach wysokiej inflacji? Czy inflacja w znaczący sposób wpłynęła na dobrobyt finansowy gospodarstw domowych?

2. Materiały źródłowe i metody badawcze

Badania empiryczne, mające na celu ocenę wpływu inflacji na budżety gospodarstw domowych, zrealizowano na podstawie danych pierwotnych, które zebrano z wykorzystaniem opracowanego kwestionariusza ankiety w kwietniu 2023 roku. W badaniu wzięło udział 130 gospodarstw domowych z województwa wielkopolskiego. Arkusz ankiety składał się z trzech części (Rys. 1).

Rys. 1. Struktura badań ankietowych przeprowadzonych wśród gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim dotycząca wpływu inflacji na budżety domowe.

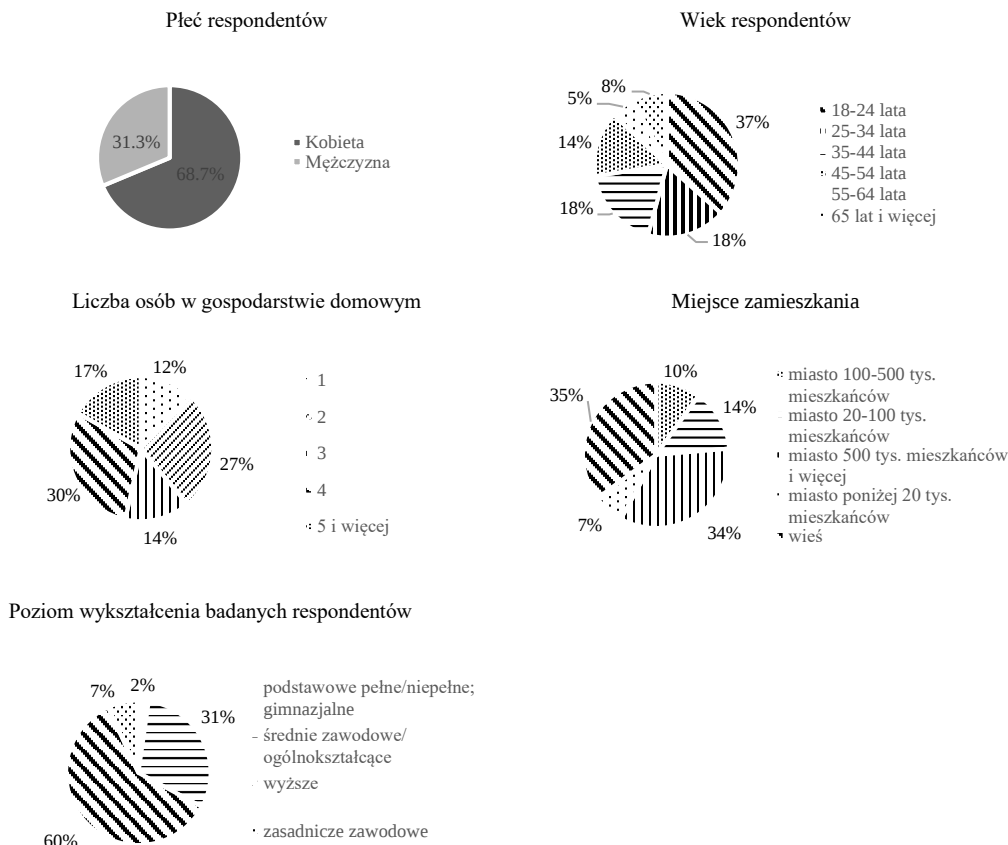
Pierwsza z nich obejmowała charakterystykę badanych gospodarstw domowych z województwa wielkopolskiego. Respondenci zostali zapytani o płeć, wiek, liczbę osób w gospodarstwie domowym, główne źródło dochodów gospodarstwa domowego, poziom wykształcenia, miejsce zamieszkania oraz poziom dochodów netto przypadających na osobę w danym gospodarstwie domowym. Druga część ankiety dotyczyła oceny wpływu inflacji na dobrobyt finansowy, natomiast trzecia ich zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych. Ankietowani odpowiadali m.in. na pytania związane z odczuwaniem skutków inflacji na wzrost cen, dobrobyt finansowy gospodarstwa domowego, zachowania konsumpcyjne oraz zarządzanie budżetem domowym i oszczędnościami. Ponadto wskazali działania podejmowane w celu zaspokojenia bieżących potrzeb oraz ograniczenia wydatków. Zebrane dane empiryczne przetworzono z wykorzystaniem podstawowych metod statystyki opisowej.

3. Wyniki badań

3.1 Charakterystyka badanych respondentów

Przeprowadzone badania ankietowe dotyczące wpływu inflacji na dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych zostały skierowane do mieszkańców województwa wielkopolskiego. Gospodarstwo domowe to jedna lub kilka osób mieszkających razem i łączących swoje przychody i pracę, którzy podejmują wspólne decyzje ekonomiczne dotyczące spożycia czy oszczędzania (Milic-Czerniak, 2016). Każde z nich charakteryzuje się innymi cechami. Wśród badanych gospodarstw domowych, w głównej mierze na kwestionariusze odpowiadały kobiety, które stanowiły ponad dwie trzecie badanych respondentów (68,7%). W Polsce liczba kobiet jest większa niż liczba mężczyzn, w 2022 roku według GUS przypadało 107 kobiet na każde 100

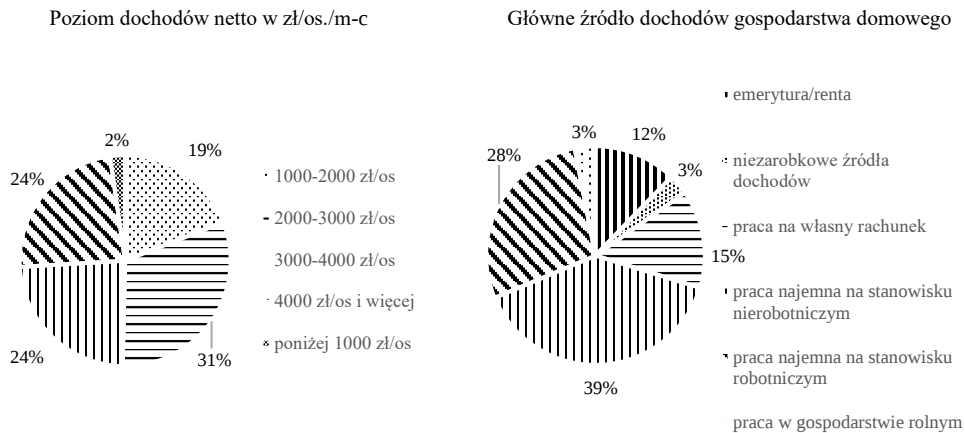
mężczyzn. Respondenci najczęściej byli w wieku od 35 do 44 lat i mieszkali w miastach do 500 tys. mieszkańców. Dominowały gospodarstwa domowe, w których mieszkały 2 lub 4 osoby, co potwierdzają dane Głównego Urzędu Statystycznego, który w 2023 roku opublikował raport „Polska w liczbach 2023”. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym w 2022 roku wyniosła 2,47. Większość badanych respondentów (60%) wyróżniała się wyższym poziomem wykształcenia (Rys. 2).

Rys. 2. Charakterystyka badanych respondentów – gospodarstw domowych z województwa wielkopolskiego (opracowanie na podstawie wyników przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

Dochód netto gospodarstwa domowego to suma wszystkich dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwo i jego członków, pomniejszone o składki na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, a także zaliczki na podatek dochodowy od osób fizycznych. Każde gospodarstwo domowe ma inne źródła dochodów. Jak podaje Główny Urząd Statystyczny, w 2022 roku, mimo wzrostu przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego sytuacja gospodarstw domowych znacznie się pogorszyła, co jest konsekwencją wysokiej inflacji. Wzrosły zarówno dochody, jak i wydatki. Wysokość przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na jedną osobę w gospodarstwie domowym (zaokrąglając do 1 zł) w 2022 roku wyniósł 2 250 zł i był nominalnie wyższy o 11,4%, ale realnie niższy o 2,6% od dochodu z 2021 roku (Budżety gospodarstw domowych w 2022 2023). Potwierdzają to wyniki przeprowadzonych badań ankietowych, według których poziom dochodów netto na osobę w 41% przypadków mieściły się w przedziale 2000-3000 złotych (Rys. 3). Główne źródło dochodów stanowiła praca najemna na stanowisku nierobotniczym. Jest to praca na stanowiskach

kierowniczych, specjalistycznych bądź inne samodzielne stanowiska w zakresie usług społecznych lub strefy transportu, łączności czy handlu (Urząd Statystyczny w Łodzi 2021).

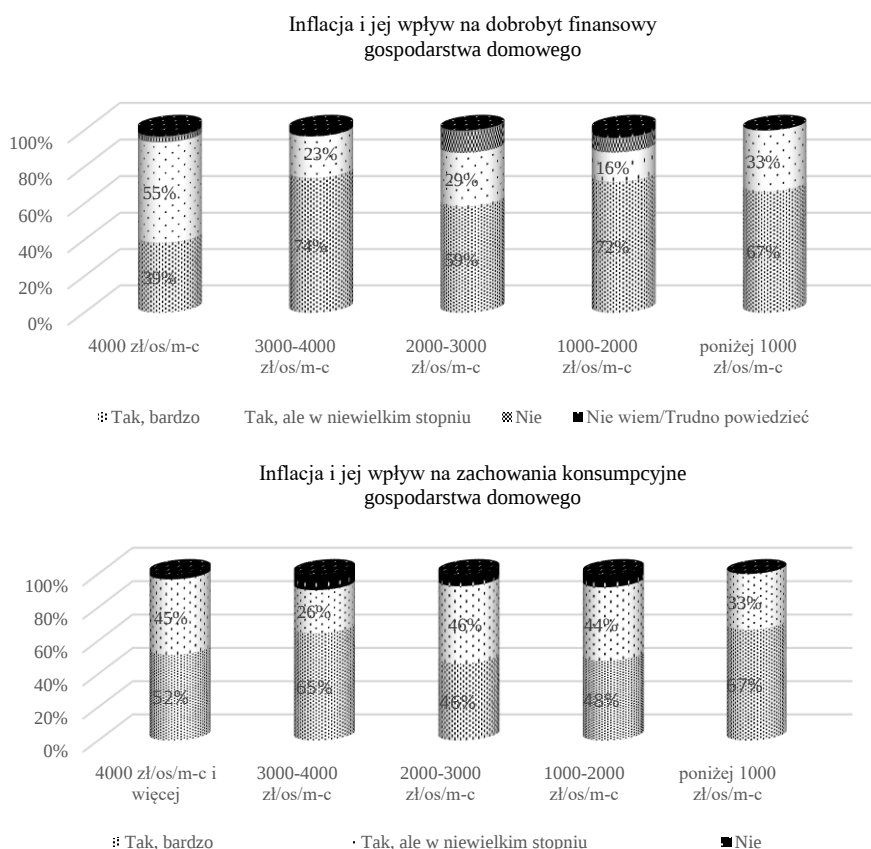
Rys. 3. Poziom i źródło dochodów badanych gospodarstw domowych (opracowanie na podstawie wyników przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

3.2 Wpływ inflacji na dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych

Kolejne części badań ankietowych obejmowały pytania dotyczące wpływu inflacji na dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim. Sposób zarządzania budżetem domowym wraz z bieżącą oceną sytuacji finansowej gospodarstwa domowego oraz perspektywą jego zmian (np. na skutek występującego zjawiska inflacji) implikuje poziom zaspokojenia potrzeb wspólnych indywidualnych jego członków (Raczkowski 2014, Kozera i Głowicka-Wołoszyn 2016). Wpływa więc na ich zachowania konsumpcyjne, czyli proces i zbiór działań, podejmowanych przez konsumenta (gospodarstwo domowe) w celu skorzystania z danego dobra (Zulczyk i in. 2023). Przeprowadzone badania wykazały, że aż 78% badanych osób stwierdziło, że odczuło bardzo skutki inflacji i jej wpływ na wzrost cen, natomiast kolejne 20% w niewielkim stopniu. Prawie dwie trzecie ankietowanych zauważyło wpływ inflacji na swój dobrobyt finansowy, a ponad połowa zaobserwowała wpływ inflacji na swoje zachowania konsumpcyjne (Tab. 1). Skutki inflacji najbardziej dotknęły mniej zamożne gospodarstwa domowe, których dochód miesięczny wynosił od 1 000 do 2 000 zł/os./m-c (72% badanych respondentów), a najmniej najbardziej zamożne gospodarstwa domowe (4000 zł/os./m-c i więcej, 39%). Z kolei, jeśli chodzi o zachowania konsumpcyjne to wpływ inflacji najbardziej odczuły gospodarstwa domowe z dochodem od 3 000 do 4 000 zł/os./m-c i z najniższym, czyli kształtującym się poniżej 1 000 zł/os./m-c (Rys. 1).

Tab. 1. Wpływ inflacji na dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim do kwietnia 2023 roku (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

Wyszczególnienie	Czy w bieżącym roku odczuwa Pan/Pani wpływ inflacji na wzrost cen? (%)	Czy odczuwa Pan/Pani wpływ inflacji na dobrobyt finansowy? (%)	Czy odczuwa Pan/Pani wpływ inflacji na zachowania konsumpcyjne? (%)
Tak, bardzo	78,0	60,4	52,6
Tak, ale w niewielkim stopniu	20,0	31,3	40,5
Nie	1,0	6,1	6,9
Nie wiem, trudno powiedzieć	1,0	2,2	0,0

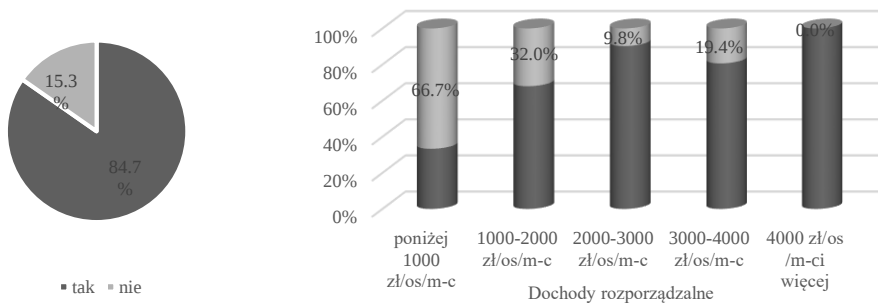
Rys. 4. Wpływ inflacji na dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych według grup dochodowych do kwietnia 2023 roku (%) (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

W warunkach wysokiej inflacji, aż 15% badanych respondentów wskazało, że stałe dochody gospodarstwa domowego nie pozwalają na zaspokojenie bieżących potrzeb, czyli głównych potrzeb bytowo-konsumpcyjnych. Niemożność zaspokojenia potrzeb członków gospodarstwa domowego, zarówno wspólnych, jak i indywidualnych, z powodów finansowych, obrazować może zjawisko niedoborów konsumpcji (Kozera i in. 2015). Niedobory te dotyczyć mogą także dóbr i usług zaspokajających potrzeby wyższego rzędu (Dąbrowska i in. 2013). W szczególności w przypadku gospodarstw domowych osiągających najniższy poziom dochodów (tj. z poniżej 1 000 zł/os./m-c), aż dwie trzecie miało problem z zaspokojeniem bieżących potrzeb. W miarę wzrostu poziomu uzyskiwanych dochodów odsetek ten zmniejszał się, a w przypadku gospodarstw domowych osiągających powyżej 4 000 zł/os./m-c nie wystąpił omawiany problem (Rys. 5). Gospodarstwa domowe mające problem z zaspokojeniem potrzeb bieżących najczęściej w tym celu wykorzystywały posiadane oszczędności (54%), korzystały z pomocy krewnych (25%) lub ich członek podjął dodatkową pracę (25%).

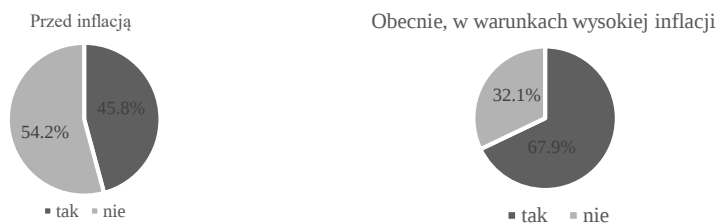
Ponad połowa badanych respondentów przed bieżącą wysoką inflacją nie planowała miesięcznego budżetu gospodarstwa domowego. Aktualnie, w warunkach wysokiej inflacji, sytuacja uległa zmianie i aż dwie trzecie gospodarstw domowych planują swój miesięczny budżet (Rys. 6).

Inflacja zmusiła większość gospodarstw domowych do podjęcia różnych działań mających na celu ograniczenie wydatków. Większość gospodarstw domowych, w warunkach wysokiej inflacji, korzystała z promocji (81,7%), a także ograniczyła rachunki za prąd, wodę czy gaz (76,3%) oraz wydatki związane z wypoczynkiem (67,1%). Respondenci również oszczędzali na transporcie (61,1%) oraz ograniczyli wydatki związane z kulturą (54,2%). Stosunkowo rzadko badane

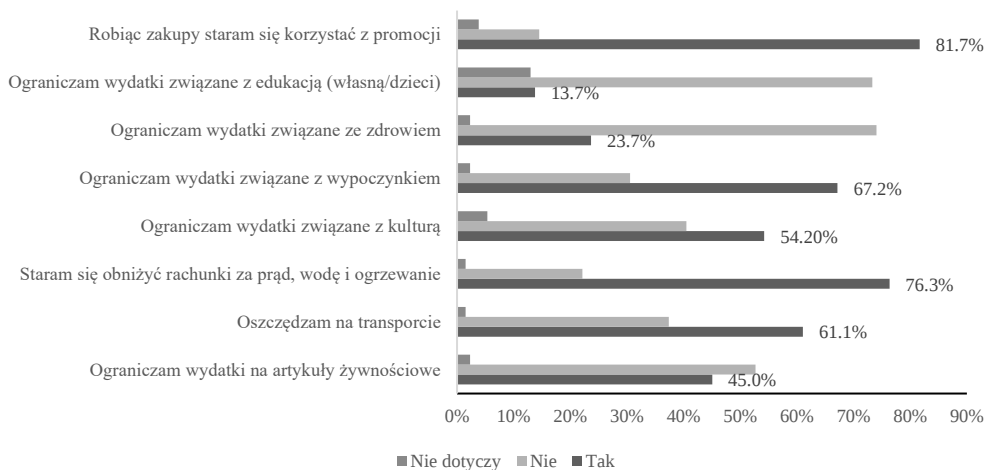
gospodarstwa domowe były skłonne zrezygnować z wydatków związanych ze zdrowiem (23,7%) czy edukacją własną lub dzieci, bo tylko 13,7% (Rys. 7). Dodatkowo zaobserwowano, że kobiety znacznie częściej szukały oszczędności w stosunku do mężczyzn. W żadnej z kilku badanych kategorii mężczyźni nie zamierzali tak bardzo jak kobiety ograniczać swoich wydatków. To kobiety są bardziej czułe i świadome cen, przykładowo 6 na 10 kobiet ograniczyło wydatki na kulturę, a wśród grupy mężczyzn tylko 4 osoby na 10.

Rys. 5. Czy stałe dochody Pana/Pani gospodarstwa domowego pozwalają na zaspokojenie bieżących potrzeb? (Opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku.)

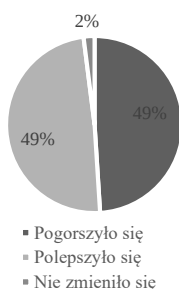
Rys. 6. Planowanie miesięcznego budżetu przez gospodarstwa domowe w województwie wielkopolskim (przed wysoką inflacją oraz obecnie do kwietnia 2023 roku, opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

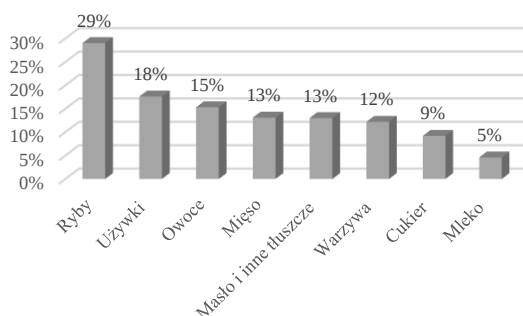
Rys. 7. Działania podejmowane przez gospodarstwa domowe w celu ograniczenia wydatków w warunkach wysokiej inflacji w województwie wielkopolskim do kwietnia 2023 roku (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

Przeprowadzone badania wykazały, że znaczna część gospodarstw domowych w warunkach wysokiej inflacji podjęła działania w celu ograniczenia wydatków na artykuły żywnościowe (bowiem aż 45% badanych respondentów) (rys. 7). W rezultacie w przypadku połowy gospodarstw domowych odnotowano pogorszenie stopnia zaspokojenia właśnie tej grupy potrzeb w relacji do roku poprzedniego (Rys. 8). Z powodu wysokiej inflacji pogorszył się stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych i powstały tzw. niedobory konsumpcji żywności. Z przyczyn finansowych w badanym okresie gospodarstwa domowe nie były najczęściej w stanie zakupić odpowiedniej ilości i jakości takich produktów, jak ryby (29%), używki (17,6%) i owoce (15,3%). Stosunkowo na podobnym poziomie gospodarstwa domowe nie były w stanie zakupić mięsa (13,1%), masła i innych tłuszczów (13%) oraz warzyw (12,2%). Najmniej gospodarstwa domowe rezygnowały z zakupu cukru (9,2%) oraz mleka (4,6%).

Czy w porównaniu do sytuacji sprzed roku zaspokojenie potrzeb żywnościowych zmieniło się?

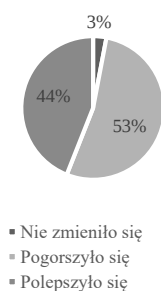
Czy w warunkach wysokiej inflacji stać Pana/Pani gospodarstwo domowe na zakup wystarczającej ilości i jakości artykułów żywnościowych?

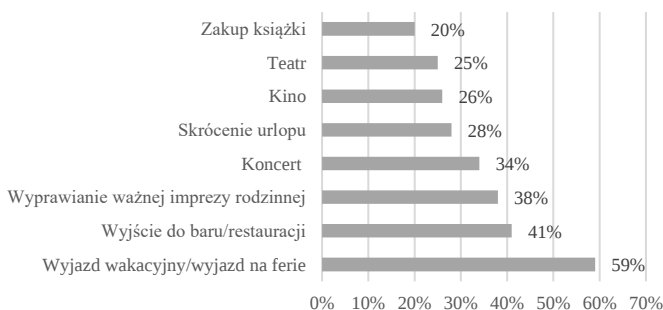
Rys. 8. Stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim w warunkach wysokiej inflacji (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

Ze względu na wysoką inflację zmniejsza się stopień zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu, tj. związanych z rekreacją i kulturą. Ponad połowa ankietowanych (53%) stwierdziła, że stopień zaspokojenia właśnie tych potrzeb w warunkach wysokiej inflacji w stosunku do roku poprzedniego pogorszył się. Z uwagi na wysoką inflację gospodarstwa domowe, aby ograniczyć swoje wydatki najczęściej były skłonne zrezygnować z wyjazdu wakacyjnego lub ferii (59%), wyjścia do baru i restauracji (41%) oraz wyprawienia ważnej imprezy rodzinnej (38%) (Rys. 9).

Czy w porównaniu do sytuacji sprzed roku zaspokojenie potrzeb związanych z rekreacją i kulturą zmieniło się?

Czy z powodu wzrostu cen (inflacji) musiała Pan/Pani (lub członek gospodarstwa domowego) zrezygnować w ciągu ostatniego roku z następujących dóbr i usług związanych z rekreacją i kulturą?

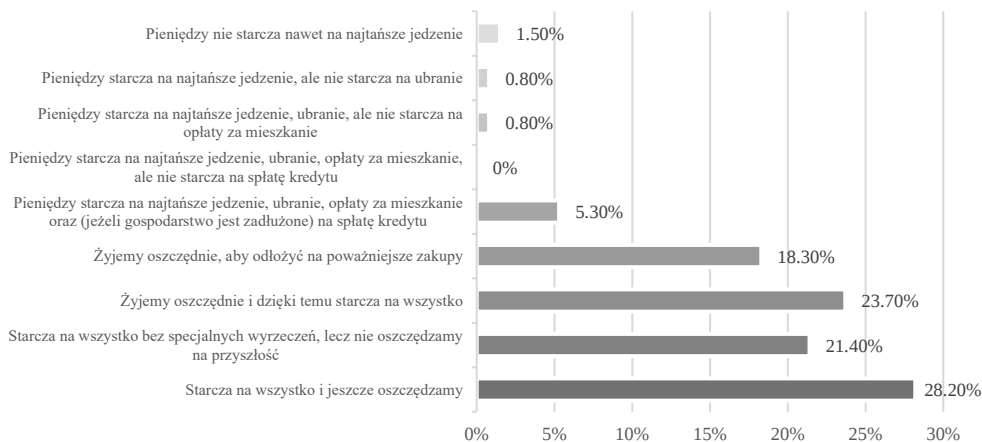
Rys. 9. Stopień zaspokojenia potrzeb w zakresie rekreacji i kultury gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim w warunkach wysokiej inflacji (marzec 2023) (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

Z punktu widzenia dobrobytu finansowego ważne jest, aby gospodarstwo domowe posiadało oszczędności. Ponad 80% badanych gospodarstw domowych posiadało oszczędności, z tym aż jedna trzecia zmuszona była w związku z wysoką inflacją skorzystać z oszczędności, aby zaspokoić bieżące potrzeby, natomiast jedna dwudziesta gospodarstw musiała zaciągnąć kredyt lub pożyczkę (Rys. 10).

Rys. 10. Oszczędności i zobowiązania gospodarstw domowych w województwie wielkopolskim w warunkach wysokiej inflacji (marzec 2023) (opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku).

W warunkach wysokiej inflacji nieco ponad jedna czwarta badanych respondentów stwierdziła, że przy danym poziomie dochodów starcza im na wszystko i jeszcze potrafią wygospodarować oszczędności, natomiast ponad jedna piąta, że starcza na wszystko, ale już nie na wygospodarowanie z budżetu domowego oszczędności. Blisko jedna czwarta gospodarstw domowych, w warunkach wysokiej inflacji, żyła oszczędnie, aby starczyło na zaspokojenie wszystkich potrzeb. Co dwudzieste badane gospodarstwo domowe stwierdziło jednak, że pieniędzy starcza tylko na najtańsze jedzenie i opłaty za mieszkanie (Rys. 11).

Rys. 11. Które z następujących określeń najlepiej charakteryzuje sposób gospodarowania dochodem w Pana/Pani gospodarstwie domowym (w warunkach wysokiej inflacji)? (Opracowanie na podstawie danych pochodzących z przeprowadzonych badań ankietowych w kwietniu 2023 roku.)

4. Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania empiryczne wśród gospodarstw domowych z województwa wielkopolskiego wykazały bezpośredni wpływ inflacji na ich dobrobyt finansowy i zachowania konsumpcyjne. W badanym okresie (marzec 2023 roku) gospodarstwa domowe cechował coraz

większy pesymizm społeczny związany z inflacją. Większość badanych gospodarstw domowych odczuła bowiem w wysokim stopniu wpływ inflacji na wzrost cen, a ponad połowa w wysokim stopniu na swój dobrobyt finansowy, a w rezultacie na zachowania konsumpcyjne. To cena determinowała w znacznej mierze zakupy badanych gospodarstw domowych, przez co rzadziej pozwalały sobie na spontaniczne przyjemności lub kierowaniem się jakością produktów i usług. Inflacja ma negatywny wpływ na dobrobyt finansowy i wymusza zmiany nawyków zakupowych. Gospodarstwa domowe częściej wybierały tańsze produkty, rezygnowały z zakupów dóbr i usług, które nie są niezbędne. W warunkach wysokiej inflacji gospodarstwa domowe zaczęły zwracać uwagę oraz tworzyć miesięczny plan budżetu domowego.

W warunkach wysokiej inflacji, aż 15% badanych respondentów wskazało, że stałe dochody gospodarstwa domowego nie pozwalają na zaspokojenie ich bieżących potrzeb, czyli tych bytowo-konsumpcyjnych. Niemożność zaspokojenia potrzeb członków gospodarstwa domowego, zarówno wspólnych, jak i indywidualnych, z powodów finansowych, obrazować może pojawiające się w gospodarstwach domowych zjawisko niedoborów konsumpcji. Jest to szczególnie negatywne zjawisko wówczas, gdy gospodarstwa domowe ograniczają wydatki na żywność. W przypadku ponad połowy badanych gospodarstw domowych odnotowano pogorszenie stopnia zaspokojenia właśnie tej grupy potrzeb w warunkach wysokiej inflacji. W rezultacie, aż jedna trzecia badanych gospodarstw domowych zmuszona była skorzystać z oszczędności, aby zaspokoić bieżące potrzeby jego członków.

Konsekwencją wysokiej inflacji jest wyraźne wyhamowanie konsumpcji prywatnej, wzrost dysproporcji społecznych, a co za tym idzie wzrostu gospodarczego. Dlatego tak ważne jest obniżenie inflacji i powinien być to priorytet polityki gospodarczej.

5. Bibliografia

- Budżety gospodarstw domowych w 2022 roku (2023). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Ciborowski R (2003) Inflacja. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Co warto wiedzieć o inflacji? (2019) Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Dąbrowska A, Janoś-Kresło M, Słaby T (2013) Niedobory konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych. Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa.
- Kępka A, Pająk N (2022) Wpływ wojny na Ukrainie na wysokość inflacji w Polsce. *Studia Ekonomiczne, Prawne i Administracyjne* 1(4): 59–72.
- Kozera A, Głowicka-Wołoszyn R (2016) Poziom bezpieczeństwa finansowego a zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych w Polsce. *Studia i Prace Nauk Ekonomicznych i Zarządzania* 43(3): 187–197.
- Kozera A, Głowicka-Wołoszyn R, Stanisławska J (2015) Niedobory konsumpcji w gospodarstwach domowych w ujęciu regionalnym w Polsce. *Handel Wewnętrzny* 4(357): 156–166.
- Miesięczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych od 1982 roku, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-/miesieczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-od-1982-roku/>, dostęp: 13.11.2023.
- Milic-Czerniak R (2016) *Finanse osobiste*. Difin, Warszawa.
- Nazarczuk M, Cicha-Nazarczuk M, Szczepańska K (2022) Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19. Instytut Badań Gospodarczych, Olsztyn.
- Polska w liczbach 2023 (2023) Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Raczkowski K. (2014) Bezpieczeństwo finansowe [w:] Płaczek J (red.) *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie*. Difin, Warszawa: 305–306.
- Raport o inflacji (2022) Rada Polityki Pieniężnej, Warszawa.
- Siwek M (2023) Economic and Social Factors Shaping Consumer Behaviour in Era of the Covid-19 - Pandemic. *Journal of Applied Economic Sciences* XVIII, 3(81): 153–159.
- Totleben B (2014) Determinanty wzrostu gospodarczego [w:] Kuczmarska M, Pietryka I (red.): *Problemy gospodarki światowej*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Oddział w Toruniu.

- Zeszyt metodologiczny. Badanie kondycji gospodarstw domowych (postaw konsumenckich) (2021). Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.
- Zulczyk J, Słowik A, Walewska D i in. (2023) Zmiana zachowań konsumenckich w dobie inflacji w Polsce. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
- Żurek J (2023) Wpływ wybranych determinant ekonomicznych, demograficznych i kulturowych na zachowania żywieniowe konsumentów. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy* 73(1): 166–180.

7. Elektrowstrząsy – remedium czy anihilacja umysłu?

Electroshock – a remedy or annihilation of the mind?

Agnieszka Śliwińska

Wydział Psychologii i Prawa w Poznaniu, Uniwersytet SWPS

Opiekun naukowy: mgr Paweł Brzóska

Agnieszka Śliwińska: asliwinska8@st.swps.edu.pl

Słowa kluczowe: terapia elektrowstrząsowa, depresja, schizofrenia, choroba afektywna dwubiegunowa, EW

Streszczenie

Elektrowstrząsy nie kojarzą się z terapią dającą ukojenie cierpiącym osobom, a raczej są postrzegane jako nieetyczna i niehumanitarna metoda wywołująca jedynie ból. Jednak badania wskazują na potencjalnie większą skuteczność terapii elektrowstrząsowej (EW) niż leczenia farmakologicznego, a nowoczesne standardy jej stosowania zapewniają bezpieczeństwo i małą ilość efektów ubocznych. Niniejszy przegląd ma za zadanie przybliżenie EW jako metody leczenia zaburzeń psychicznych, z uwzględnieniem jej wad, zalet oraz krytyki.

1. Wstęp

Terapia elektrowstrząsowa to metoda leczenia zaburzeń psychicznych oparta na neurostymulacji (Weiss 2018). Początki zastosowania elektrowstrząsów jako leczenia psychiatrycznego datują się na 1861 rok, w którym Polak – Klemens Maleszewski po raz pierwszy przeprowadził skuteczną terapię elektrowstrząsową (Wingralek i in. 2022). Metoda ta ma za sobą długą, pełną kontrowersji historię. Elektrowstrząsy (EW) były używane w terapii awersyjnej do modyfikowania zachowania uważanego za niepożądane. Praktyki te były stosowane wobec pacjentów szpitali psychiatrycznych, jak również w próbach „leczenia” homoseksualizmu i uzależnienia od hazardu (Wilson i Davison 1969, za: Weiss 2018). Dawniej metoda ta była stosowana w sposób całkowicie niehumanitarny: „brak zwiótkowania mięśni w trakcie zabiegu skutkowało częstymi wywichnięciami żuchwy, przygryzieniami języka, złamaniami kompresyjnymi trzonów kręgów czy nawet złamaniami kości długich” (Antosik-Wójcińska i Świącicki 2014). Mimo, że taki sposób korzystania z EW jest obecnie całkowicie zdyskredytowany i od połowy lat 80 technika została zrewidowana (Meehan i in. 2022), to historia odcisnęła swoje piętno na społecznym postrzeganiu używania elektrowstrząsów jako metody leczniczej (Torpey 2016, za: Weiss 2018). Mimo znacznego postępu i ulepszeń w tej metodzie, ogólna świadomość co do jej skuteczności i działania jest niska (Tsai i in. 2021). Sensacyjne przedstawienia medialne, niewystarczająca wiedza lekarzy o nowoczesnych technikach zastosowania elektrowstrząsów i obawy dotyczące skutków ubocznych przyczyniły się do negatywnego postrzegania tej procedury. Kampanie przeciwko EW są integralną częścią ruchu antypsychiatrycznego, a źródła internetowe rozpowszechniają nieprawdziwe informacje na temat tego zabiegu (Espinoza i Kellner 2022).

2. Świadomość społeczna

W Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii odnotowano spadek stosowania EW w ciągu ostatnich dwóch dekad (Tsai i in. 2021). W USA tylko 1,5 % hospitalizowanych pacjentów zostaje zaproponowana terapia EW (Slade i in. 2017). Natomiast w Polsce wskaźnik chorych leczonych za pomocą EW jest jednym z najniższych w Europie i wynosi 1,3 na 100 000 Polaków, czyli 0,0013% (Wingralek i in. 2022). Polskie Towarzystwo Psychiatryczne (2020) wymienia 20 placówek oferujące usługi z zakresu EW. Za jeden z powodów niskiego korzystania z techniki elektrowstrząsowej wskazuje się negatywny stosunek wobec niej ze strony opinii publicznej (Tsai i in. 2020).

Społeczeństwo stawia EW w niekorzystnym świetle, głównie z powodu przekazów medialnych, które nawiązują do niehumanitarnego stosowania elektrowstrząsów (Weiss 2018). Z polskiego badania przeprowadzonego na 1370 studentach wynika, że świadomość młodych ludzi

na temat EW jest bardzo niska nawet u studentów nauk o zdrowiu, w tym medycyny (Kramarczyk i in. 2020). Negatywne postrzeganie EW przez tę grupę społeczną może w przyszłości przyczynić się do dalszego ograniczenia stosowania tej techniki w Polsce. Inne polskie badanie przeprowadzone przez Antosik-Wójcińską (2021), dotyczyło świadomości i nastawienia pracowników służb zdrowia w stosunku do terapii EW. Jak wykazano, pracownicy placówek medycznych w których zastosowano elektrowstrząsy mieli lepsze nastawienie do tego rodzaju leczenia niż pracownicy placówek bez takiej oferty. Ze względu na korelacyjny charakter badania, nie można stwierdzić czy to pozytywne przekonanie personelu wobec EW spowodowało, że w tych placówkach stosowano EW, czy też stosowanie EW i jego rezultaty spowodowały przychylność personelu wobec tej metody. Mały dostęp do metody elektrowstrząsowej stanowi przeszkodę w dostępie do niej dla potrzebujących pacjentów, natomiast niska przychylność społeczna wobec elektrowstrząsów może przekładać się na strach pacjentów przed podjęciem takiego leczenia.

Chakrabarti i współpracownicy (2010) przeanalizowali dane z wielu badań przekrojowych, obejmujących 68 badań recenzowanych i 7 badań konsumenckich. Opierają wnioski na odpowiedziach około 6000 pacjentów z różnych krajów, głównie zmagającym się zaburzeniami takimi jak: depresja, mania, czy zaburzenia psychotyczne. Z analizy badaczy wynika, że badania konsumenckie zgłaszają więcej krytycznych uwag ze strony pacjentów niż badania prowadzone przez klinicystów i lekarzy. Badania konsumenckie wskazują na obawy pacjentów przed poddaniem się terapii EW, takie jak strach przed trwałym uszkodzeniem mózgu i całkowitą utratą pamięci oraz poczucie bycia zmuszonym do zabiegu. Z kolei badania prowadzone przez klinicystów sugerują, że większość pacjentów (ok. 70%) uważa, że doświadczenie jest mniej nieprzyjemne, porównywalne do wizyty u dentysty w celu wyrwania zęba. Znaczna większość pacjentów powtórzyłaby zabieg w celu kontynuowania leczenia mimo ryzyka efektów ubocznych. W rezultacie próby uzyskania prawdziwego obrazu tego jak pacjenci postrzegają elektrowstrząsy zdają się być poważnie utrudnione przez różnice między badaniami klinicznymi, a badaniami prowadzonymi przez konsumentów. Ponadto dane uzyskane w tym przeglądzie mogą być zniekształcone również przez takie czynniki jak: (1) zakłócenia pamięci po zabiegu, które występują u ok. 60% pacjentów, (2) wpływ obecnego zaburzenia i (3) niewystarczające doinformowanie przed zabiegiem, co przekłada się na brak świadomości na temat niektórych aspektów EW i posiadanie błędnych przekonań na jej temat (Chakrabarti i in. 2010). Mimo, że przegląd i analiza badaczy dotyczyła 75 badań, ze względu na niejednoznaczność ustaleń, ciężko wyprowadzić ogólne wnioski.

Nowsze badanie pilotażowe przeprowadzone przez Tsaia i współpracowników (2020), które mierzyło postawy i wiedzę na temat EW u amerykańskich pacjentów z depresją wykazało, że większość badanych miałoby obawy przed poddaniem się EW, które w ich przekonaniu powoduje ból i mogą spowodować uszkodzenie mózgu. Jednocześnie ci badani, posiadali małą wiedzę z zakresu terapii elektrowstrząsowej i większość z nich nie zdawała sobie sprawy, że EW są standardową metodą leczenia depresji. Natomiast ci badani, którzy zgłosili, że byliby gotowi poddać się terapii EW wykazywali wyższą świadomość na jej temat. Badacze wnioskują, że im większa wiedza na temat EW tym mniejsze obawy przed zabiegiem i bardziej pozytywne przekonania na temat terapii elektrowstrząsowej.

3. Zastosowanie w dzisiejszych czasach

Pomimo złej opinii na temat terapii elektrowstrząsowej, najnowsze przeglądy badań (Espinoza i Kellner 2022; Gazdag i Ungvari 2019; Tsoukalas 2020) wskazują na wysoką skuteczność i bezpieczeństwo tej metody, co tłumaczy dlaczego jest wciąż stosowana. Badania wykazały, że stosowanie EW może efektywnie pomóc w leczeniu dużego zaburzenia depresyjnego, depresji z objawami psychotycznymi, choroby afektywnej dwubiegunowej, czy schizofrenii. W określonych populacjach EW może szybko złagodzić objawy depresyjne i psychotyczne oraz może zmniejszyć zachowania samobójcze (Espinoza i Kellner 2022). Te zaburzenia wiążą się z obniżoną postrzeganą jakością życia, niepełnosprawnością w zakresie codziennego funkcjonowania oraz są powiązane z wysokim ryzykiem hospitalizacji i samobójstwa (Espinoza i Kellner 2022). Szacunek wskaźników remisji w przypadku depresji szacuje się na 80-90%, podczas gdy EW są stosowane jako leczenie pierwszorzędne, natomiast u pacjentów lekoopornych wskaźnik ten jest szacowany na 50%-70%

(Tsai i in. 2021). Dla porównania wskaźnik remisji przy stosowaniu leków farmakologicznych w leczeniu depresji waha się między 50% a 70% (Weiss 2018). Ponadto, efekty działania EW są szybsze niż w przypadku innych metod antydepresyjnych – pacjenci doświadczają poprawy już po pierwszej sesji (Reti 2015), podczas gdy w metodach konwencjonalnych zauważalne efekty lecznicze są obserwowalne po czasie sięgającym do nawet około pół roku (Tsoukalas 2020).

Należy podkreślić, że w celu zapewnienia jak najwyższej efektywności, terapia elektrowstrząsowa powinna być przeprowadzana według przebadanych standardów. W 2015 instytut Royal College of Psychiatrists opublikowało Electroconvulsive Accreditation Service (ECTAS), w którym zostały opisane wytyczne stosowania tej praktyki (Weiss 2018). Procedura medyczna zgodna z powyższymi standardami przebiega następująco: podczas zabiegu prąd elektryczny dostarczony przez elektrody przenika przez tkankę mózgową i powoduje celowo wywołany, krótki napad drgawkowy trwający zazwyczaj od 20 do 60 sekund. Do kluczowych czynności dbających o komfort pacjenta i nieinwazyjność metody należą m.in.: wyrażenie świadomej zgody pacjenta na zabieg, zastosowanie trwającego do 10 min. znieczulenia ogólnego, farmakologiczne zwiotczenie mięśni oraz stałe monitorowanie nasycenia tlenem, ciśnienia krwi i rytmu serca. Większość pacjentów otrzymuje od 6 do 12 zabiegów rozłożonych na okres od 2 do 4 tygodni jako początkowy cykl leczenia (Espinoza i Kellner 2022).

Powszechnie uważa się, że terapia elektrowstrząsowa jest uważana za ostateczność, gdy inne metody zawodzą. Niemniej jednak, EW jest brana pod uwagę jako leczenie pierwszego rzutu, gdy: (1) istnieje duże ryzyko popełnienia samobójstwa (Gazdag i Ungvari 2019), (2) gdy EW stanowi mniejsze ryzyko dla pacjenta niż leki, np. w czasie ciąży lub u pacjentów w podeszłym wieku, (3) gdy istnieje wyraźna historia oporności na leki (na około 30% zaburzeń psychicznych nie pomagają powszechne metody leczenia takie jak terapia i leczenie farmakologiczne; Bermudes i in. 2018).

4. Mechanizm działania

Odkrycie terapii elektrowstrząsowej opierało się na obserwacji, że występowanie napadów toniczno-klonicznych padaczki jest negatywnie skorelowane z objawami psychiatrycznymi schizofrenii (Gazdag i Ungvari 2019). Ostatnie doniesienia z dziedziny neurobiologii pośrednio wspierają te założenia i wykazują, że powtarzające się napady padaczki przyczyniają się do neurogenezy i wzmocnienia glejozy (Weiss 2018) oraz uwalniania endorfin (Tsoukalas 2020).

Mechanizm działania EW jest wyjaśniany za pomocą różnych teorii i modeli. Ousdal i współpracownicy (2022) omawiają kilka potencjalnych mechanizmów neurobiologicznych leżących u podstaw efektów terapeutycznych EW, wynikających z analizy badań MRI. Według nich efekty działania EW są wynikiem złożonej interakcji różnych procesów, które powodują rewitalizację i poprawę funkcji neuronalnych, takich jak: przyrost istoty szarej w obszarach czołowo-skroniowych, ogólny przyrost neuronów, synaptogeneza oraz regulacja działania neuroprzekaźników. Badacze ci sugerują, że EW powoduje tymczasową dezorganizację struktur mózgowych. To zjawisko może z jednej strony prowadzić do efektów ubocznych, takich jak utrata pamięci, problemów z koncentracją, ale z drugiej ma działanie lecznicze – przyczynia się do zwiększenia neuroplastyczności. Neuroplastyczność w przypadku niektórych zaburzeń psychicznych, np. depresji zostaje zaburzona i powoduje zmniejszenie elastyczności poznawczej, co przekłada się na sztywność w myśleniu i powtarzające się negatywne wzorce myślowe (Ousdal i in. 2022).

Dodatkowo, jeden z ciekawszych, lecz nie do końca przebadanych modeli zakłada, że EW wpływa korzystnie na architekturę snu (skraca fazę REM), który ma bardzo duże znaczenie w wielu schorzeniach psychicznych (Tsoukalas 2020).

Mimo pewnych teoretycznych założeń, ustalenie ogólnego mechanizmu działania EW jest bardzo trudne, ponieważ samo wprowadzenie bodźca elektrycznego powoduje szereg zmian fizjologicznych, chemicznych i genetycznych w mózgu. Ciężko jest ustalić, które z tych konkretnych procesów ma działanie lecznicze (Reti 2015). EW jest skuteczna w leczeniu różnych chorób, takich jak depresja, mania, czy schizofrenia, należy jednak ustalić, czy EW wywiera specyficzne efekty na różne zaburzenia, czy też różne zaburzenia mają wspólne podstawy patofizjologiczne, na które wpływają EW (Bolwig 2011). Dodatkowo, modele tłumaczące mechanizm nie tłumaczą, dlaczego EW są skuteczniejsze niż farmakoterapia. Niepewność co do mechanizmu działania

elektrowstrząsów na procesy neurobiologiczne i psychiczne jest jednym z zarzutów kierowanych przeciwko EW.

5. Efekty uboczne i kontrowersje

Najczęstszym powodem niepowodzenia terapii EW jest zła technika, powikłania medyczne około zabiegowe lub poważne zaburzenia poznawcze, które skutkują zaprzestaniem dalszego leczenia (Weiss 2018). Udoskonalenie techniki EW zmniejszyło, lecz nie wyeliminowało efektów ubocznych. Dane z audytu (Scottish ECT Accreditation Network 2019) pokazują, że występowanie bólu głowy po EW wynosi około 30%, a dezorientacji około 20%, chociaż te objawy występują również po zwykłym znieczuleniu anastezjologicznym (Meechen i in. 2021). Do najczęstszych powikłań ze sfery poznawczej należą: odwracalne zaburzenia pamięci wstecznej i następcej oraz zaburzenia uwagi i szybkości przetwarzania informacji. Podczas gdy kilka indywidualnych przypadków zgłosiło długotrwałe i poważne zaburzenia pamięci po EW, szeroko zakrojone testy psychologiczne nie były w stanie wykryć znaczących deficytów pamięci po sześciu miesiącach od zabiegu (Gazdag i Ungvari 2019).

Najczęstszymi powikłaniami somatycznymi są ostre zdarzenia sercowo-płucne, które szacuje się na mniej niż 1% zabiegów, dlatego wskazana jest konsultacja kardiologiczna przed zabiegiem. Śmiertelność z powodu tej metody szacuje się na 0,002% pacjentów (Espinoza i Kellner 2022).

Mimo, że terapia EW została oceniona i zatwierdzona przez Narodowy Instytut Doskonałości Zdrowia i Opieki (NICE) w Wielkiej Brytanii, to wciąż toczona jest debata co do jej bezpieczeństwa i skuteczności (Meechan i in. 2021). Argumentacja przeciwników EW sprowadza się do trzech głównych zarzutów: brak dowodów na skuteczność, zaprzeczenie istnienia poważnych skutków ubocznych oraz leczenie bez świadomej zgody (Gergel 2021).

Read wraz z współpracownikami (2020) przeprowadzili przegląd narracyjny, w którym dokonali recenzji metaanaliz opartych na 11 randomizowanych badaniach kontrolnych (RCT) w celu sprawdzenia, czy metaanalizy te potwierdzają skuteczność i bezpieczeństwo EW. Do weryfikacji tych założeń użyli narzędzia, które stworzyli na potrzeby przeglądu. Autorzy artykułu stwierdzili, że badania na których opierają się metaanalizy są nierzetelne. W ich ocenie badania, na których metaanalizy bazują są przeprowadzone na zbyt małych próbach i reprezentują przestarzałe dane – ostatnie badanie RCT zostało przeprowadzone w 1985 roku. Ponadto zarzucili, że większość badań nie wykazuje dużej różnicy między próbą z placebo (symulowanym EW), a próbą z rzeczywistym EW. Read i współpracownicy (2020) uważają, że metaanalizy wykazujące skuteczność i bezpieczeństwo EW są błędne, dlatego postulują o natychmiastowe zawieszenie stosowania EW.

Na krytykę odpowiedzieli Meechan wraz z współpracownikami (2021), którzy stwierdzili, że przegląd Read i współpracowników (2020) jest przeglądem narracyjnym, który jest obciążony większym błędem niż przeglądy systematyczne. Przede wszystkim nie podaje jasnych kryteriów uwzględnienia badań w przeglądzie. Meechan i współpracownicy (2021) stwierdzają, że Read i współpracownicy (2020) cytują badania selektywnie, skupiając się jedynie na badaniach RCT a nie wspominają analiz porównawczych działania EW z farmakologią, czy z TMS (Przecczaszkowa Stymulacja Magnetyczna). Ponadto wskazują, że ich przegląd (Read i in. 2020) reprezentuje bardzo niską jakość według skali oceny przeglądów AMSTAR 2. Oznacza to, że „recenzja ma więcej niż jedną krytyczną wadę i nie powinna być uznawana za wiarygodne źródło dokładnego i kompleksowego podsumowania dostępnych badań” (Meechan i in. 2021).

Komentarz wobec krytyki EW uzupełnia Tania Gergel, badaczka etyki i prawa zdrowia psychicznego, która zmagając się z chorobą afektywną dwubiegunową sama wielokrotnie poddała się zabiegowi EW, również w okresie ciąży. W komentarzu tym pisze: „Dla mnie i dla wielu innych, choć nie dla wszystkich, korzyści z leczenia niewątpliwie przewyższają te koszty. Poza tymi lukami w pamięci autobiograficznej, jednak nie istnieją kliniczne dowody na poparcie powszechnych oskarżeń o ‘stałe uszkodzenie mózgu’, fizyczne uszkodzenia lub istotne ryzyko śmiertelności” (Gergel 2021).

6. Wnioski

Pomimo kontrowersyjnej historii stosowania elektrowstrząsów, wraz z postępem medycyny aktualne opracowanie tej metody zapewnia wysokie bezpieczeństwo i skuteczność jako narzędzia pomocnego w leczeniu afektywnych zaburzeń psychicznych i schizofrenii. Terapia EW może przynieść ulgę, a nawet uratować życie pacjentom niewrażliwym na inne rodzaje terapii. Mimo, że zainteresowanie tą metodą wśród badaczy nie gaśnie, to w praktyce ta metoda nie jest powszechnie stosowana. Dodatkowo, nieprzychylna opinia społeczna na temat terapii elektrowstrząsowej może przekładać się na strach potencjalnych pacjentów przed wyborem tej opcji leczenia. Niemniej jednak większość ludzi, którzy zdecydowali poddać się tej metodzie terapeutycznej pozytywnie oceniali jej przebieg i skutki (Tsai i in. 2021).

W dalszym stopniu jednak, mechanizm działania EW jest nieznany, a koncepcje próbujące wyjaśnić leczniczą moc działania bodźca elektrycznego na mózg stanowią wciąż tylko przypuszczenia. W zakresie doświadczeń pacjentów, u których zastosowano tę metodę, potrzeba więcej badań podłużnych. Takie badania uwzględniałyby odczucia pacjentów przed zabiegiem, świeżo po zabiegu i w dłuższym czasie od jego przeprowadzenia, by dostarczyć bardziej dokładnych i jednoznacznych informacji.

Podsumowując, aktualny stan wiedzy na temat EW sugeruje, że terapia ta ma wiele zalet, chociaż społeczność i pacjenci wykazują wobec niej duży sceptycyzm. Badania nad tym zagadnieniem powinny być dalej prowadzone. Wraz z aktualizacją wiedzy, świadomość społeczna na temat EW powinna być zwiększana za pomocą popularyzacji informacji opartych na dowodach.

7. Bibliografia

- Antosik-Wójcińska A, Gazdag G, Święcicki L, Majtczak B, Rybakowski J, Gosek P, Wichniak A (2021) Attitudes towards ECT: a survey of polish mental health professionals. *Psychiatria Danubina* 33(3): 328-333.
- Antosik-Wójcińska A, Święcicki Ł (2014) Terapia elektrowstrząsowa – skuteczna i bezpieczna alternatywa dla nieskutecznej farmakoterapii. *Psychiatria* 11(3): 166-170.
- Bermudes RA, American Psychiatric Association Publishing, Lanocha KI, Janicka PG (2018) Transcranial Magnetic Stimulation : Clinical Applications for Psychiatric Practice: Vol. First edition. American Psychiatric Association Publishing.
- Bolwig TG (2011) How does electroconvulsive therapy work? Theories on its mechanism. *The Canadian Journal of Psychiatry* 56(1): 13-18.
- Chakrabarti S, Grover S, Rajagopal R (2010) Electroconvulsive therapy: a review of knowledge, experience and attitudes of patients concerning the treatment. *The World Journal of Biological Psychiatry* 11(3): 525-537.
- Espinoza RT, Kellner CH (2022) Electroconvulsive therapy. *New England Journal of Medicine*, 386(7): 667-672.
- Gazdag G, Ungvari GS (2019) "Electroconvulsive therapy: 80 years old and still going strong." *World journal of psychiatry* 9(1): 1.
- Gergel T (2021) "Shock tactics", ethics and fear: an academic and personal perspective on the case against electroconvulsive therapy. *Br J Psychiatry*, October 12: 1-4. (Epub ahead of print).
- Kramarczyk K, Ćwiek A, Kurczab B, Czok M, Bratek A, Kucia K (2020) Does pop-culture affect perception of medical procedures? Report on knowledge and attitude towards electroconvulsive therapy among Polish students. *Psychiatria Polska* 54(3): 603-612.
- Krzewicka-Romaniuk E, Siedlecka D, Romaniuk A (2020) Electroconvulsive therapy (ECT)–brief history and guidelines. *Journal of Education, Health and Sport* 10(9): 901-905.
- Meechan CF, Laws KR, Young AH, McLoughlin DM, Jauhar S (2022) A critique of narrative reviews of the evidence-base for ECT in depression. *Epidemiology and Psychiatric Sciences* 31, e10.
- Ousdal OT, Brancati GE, Kessler U, Erchinger V, Dale AM, Abbott C, Olteidal L (2022) The neurobiological effects of electroconvulsive therapy studied through magnetic resonance: what have we learned, and where do we go? *Biological Psychiatry* 91(6): 540-549.

- Polskie Towarzystwo Psychiatryczne (2020)
https://psychiatria.org.pl/news,tekst,397,leczenie_ielektrowstrzasowe_w_polsce_update_
- Read J, Kirsch I, McGrath L (2020) Electroconvulsive therapy for depression: a review of the quality of ECT versus sham ECT trials and meta-analyses. *Ethical Human Psychology and Psychiatry*, 21(2): 64-103.
- Reti IM (2015) How does electroconvulsive therapy work?. *Brain stimulation: Methodologies and interventions*: 107-122.
- Slade EP, Jahn DR, Regenold WT, Case BG (2017) Association of Electroconvulsive Therapy With Psychiatric Readmissions in US Hospitals. *JAMA Psychiatry*. Aug 1, 74(8): 798-804. doi: 10.1001/jamapsychiatry.2017.1378. PMID: 28658489; PMCID: PMC5710550.
- Tsai J, Huang M, Wilkinson ST, Edelen C, Rosenheck RA, Holtzheimer PE (2020) A measure to assess perceptions and knowledge about electroconvulsive therapy: development and psychometric properties. *The Journal of ECT* 36(1): e1-e6.
- Tsai J, Huang M, Lindsey H (2021) Perceptions and knowledge related to electroconvulsive therapy: A systematic review of measures. *Psychological Services* 18(2): 227.
- Tsoukalas I (2020) How does ECT work? A new explanatory model and suggestions for non-convulsive applications. *Medical Hypotheses* 145, 110337.
- Wingralek Z, Banaszek A, Nowak K, Próchnicki M (2022) ECT on a world map-a narrative review of the use of electroconvulsive therapy and its frequency in the world. *Current Problems of Psychiatry* 23(2): 86-103.
- Weiss A (2018) *The electroconvulsive therapy workbook: clinical applications*. Routledge.

8. Exploring the emotional regulation strategies in facilitating second language learning: an empirical investigation of student behaviour and practices

Badanie strategii regulacji emocji w procesie nauki drugiego języka: empiryczne badanie zachowań i praktyk uczniów

Zielonka Paulina

Katedra Filologii, Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile

Paulina Zielonka: pzielonka@ans.pila.pl

Abstract

The article presents an empirical study aimed at understanding emotion regulation strategies in second language learning. The aim of the study is to understand students' behaviours and practices in foreign language learning environments and to identify effective emotion management strategies that improve language acquisition. The study examined students' attentiveness to emotions experienced in the language learning process. Furthermore, the study used a mixed-methods approach that integrates quantitative and qualitative data collection techniques, including surveys, interviews, and observations. The results of the study reveal the range of emotions students experience during second language classes, including the strongest ones that arise when performing a specific activity. A distinction was also made between emotions that debilitate and those that facilitate the process of acquiring a second language. The study contributes to the body of literature on emotion management in second language learning by presenting various strategies that can be used to support students in the language learning process. Pedagogical implications for teachers are discussed, highlighting the importance of developing and implementing emotion regulation strategies to support students' language acquisition.

1. Introduction

Foreign language acquisition is a complex phenomenon that a multitude of factors contributes to; including emotional well-being of the students. Nowadays, it is getting more and more important to realise the understanding of how learners manage their emotions in a L2 learning classroom and to what extent they are aware of the process of establishing their emotional well-being. Researchers throughout the world are being increasingly interested in this topic, and the need for investigating emotion management strategies is vital for creating safe language environment for pupils to succeed in language acquisition.

Having that in mind, the goal of this study is to recognise the emotional experiences of higher education students in a second language learning classroom and to explore the extent to which they prioritise the awareness of different emotions emerging in situations of- in this case specifically English- language usage. This research employs a mixed-method design, in which interviews, surveys, and observations are used to explore this matter. The study puts under scrutiny the attentiveness of students according to the emotions experienced during the process of learning a language.

The results of this research depict the variety of strategies that learners use to manage emotions that they experience during foreign language classes. All the techniques are divided into groups: breathing exercises, group work, distraction, positive thinking facilitation, creative handcraft, no method, no negative emotions experienced, conversation, discussing the emotions. The study reveals the scope of challenges faced by foreign language students that relate to emotional regulation and highlights the significance of implementing emotional management strategies.

Pedagogical implications for teachers are discussed, providing specific information on the importance of recognising and promoting emotional well-being in L2 environment. All in all, this

research sheds light on an emerging area of research and highlights the need for further investigation of emotions in language learning.

2. Defining emotions

Emotions have always been present in human lives, whether subconsciously present and unnamed or discerned and labelled. According to Dixon (2003), in the past times- speaking of seventeenth century- the terms “emotion” and “passion” or “feelings” were used interchangeably. The first ever mention about this psychological term, in its proper and aligned with the current understanding of it, is set in relatively modern times and dates back to early 1800s. It was introduced by Thomas Brown and Charles Bell, who were philosophers and physicians. The expression “emotion” comes from the French term “*émotion*”, which means “physical disturbance”, and it is based on the Latin verb “*emovere*” stemming from: *e-*, a variant of *ex-* (out) + *movere* (move), so moving out (Hornby 1995).

Today’s understanding of emotions, however, is evolving and has gained significant researcher’s interest throughout the years. The Books Ngram Viewer record of the word “emotion”, which depicts the frequency of using this term throughout the years 1600-2019 in a corpus of books. The books written in English are being taken into consideration while showing the percentage of including the term in the publications on the y-axis (Books Ngram Viewer webpage). This trend shows how emotions have gained popularity in the modern times and are being put under scrutiny of various researchers.

Having mentioned that, the modern understanding of “emotion” consists of “a strong feeling such as love or anger, or strong feelings in general”, according to Cambridge Dictionary. Nevertheless, in psychology the term gains depth and is being perceived as a complex, and more comprehensive phenomenon. In relation to the American Psychological Association (APA), emotion is defined as “a complex reaction pattern, involving experiential, behavioural and physiological elements” (UWA 2019). This definition reaches beyond the cognitive scope of human ability of feelings things and includes a deeper comprehension of how the physical sensations stemming from the idea of experiencing emotions, actions that are undertaken as a result of feeling something happening, influence the way one behaves.

According to Plutchik’s (1980) psychoevolutionary theory of basic emotions, that has ten postulates, the concept of emotion is not limited to humans, but is applicable to all evolutionary levels, including animals. Emotions have evolved different forms of expression in various species, serving an adaptive role in helping organisms deal with survival issues presented by their environment. Despite differences in expression, there are common elements or prototype patterns that can be identified across species. Primary emotions are a small number of basic or prototype emotions, with all other emotions being mixed or derivative states. Primary emotions are hypothetical constructs and can be conceptualized in terms of pairs of polar opposites. Each emotion can exist in varying degrees of intensity or levels of arousal, and all emotions differ in their degree of similarity to one another. Overall, emotions have an evolutionary history, and their properties and characteristics can only be deduced from various kinds of evidence (Plutchik 1980).

3. The influence of emotions on second language acquisition

Throughout the years, the trends of focusing on emotions in the context of learning a foreign language, has been developing rapidly. As cited in Dewaele and Li (2020), the first phase (1960 to mid-1980ties) of accepting emotions in any form when taking into consideration second language acquisition, was acknowledging anxiety as the factor contributing to this process, however it used to stay out of direct focus of researchers. The second period in the history of investigating this area, from mid-1980ties to early 2010, the phenomenon of anxiety was put in the foreground of interest, but other emotions were taken into account as well. The current time span includes the years between 2010 and continues up till now. There are many emotions that are put under scrutiny of academic community members, predominantly focusing on negative emotions (anxiety still stays the most

popular scope of analysis), but positive emotions have definitely been shed light onto to a greater extent than before (Dewaele and Li 2020).

4. Aims of the study and research methods

The aim of the study was to recognise the negative emotions management strategies in higher education students and to establish a baseline for further research on implementing mindfulness-based emotional intelligence training (MBEIT) and its efficacy on language acquisition.

The research was conducted because of a frequent experience of the author with students who display language-classes-related traumas caused by negative memories of, for example, being mocked by the teacher in primary school, or high language speaking anxiety and language barriers. The goal of this research is to help students find efficient emotion management strategies, with this specific study being connected with preliminary testing students' awareness of their own emotions and pre-MBEIT-introduction recognition of their ways of dealing with unpleasant feelings.

There have been numerous research studies on the topic of investigating emotion management strategies, however this one was aimed at a specific group of foreign language learners who are going to be put under scrutiny in terms of introducing a particular method of dealing with negative feelings: MBEIT (mindfulness-based emotional intelligence training). This sets a foundation for further investigation into this topic and the tendency for choosing a specific strategy is going to be checked after one year of implementing this training for a research group, and compared to a controlled group, who are not going to be given this option.

Existing findings suggest that emotional regulation is crucial for language learning. Studies have shown that learners who regulate their emotions effectively are more successful in language acquisition than those who do not (MacIntyre 2002).

5. Participants

102 higher education students took part in this research study.

As for the gender, 83.3% (so 85 learners) were females, and 16.7% which gives the number of 17 participants, were male.

There were 69 (so 67.5% of all the participants) students of age under 20 or 20 years old, 29 students (28.4%) aged 21-32 years old, 3 (2.9%) who were 33-43, and 1 student (1%) over 60.

There were representatives of various courses of study that the people attended, including: criminalistics and criminology (27 people, 26.5%), cosmetology (23 students, 22.5%), paramedics (19 learners, 18.6%), nursing (12 participants, 11.8%), pedagogy (20 people, 19.6%), philology (1 person, 1%).

The language learning experience counted in years was grouped into the following spans: more than 15 years (12 people, 11.8%), 8-15 years (67 participants, 65.7%), 4-7 years (16 students, 15.7%), 1-3 years (6 learners, 5.9%), less than one year (1 person, 1%).

The number of lessons of a foreign language per week counted in hours that the participants attended was as following: 100 people attended from 1-9 hours of classes per week (98%), and 2 people attended more than 18 hours of classes per week (2%).

6. Results of the study

The methods which were observed by the researcher and enrolled in a questionnaire by the students themselves were categorised into 9 different categories: breathing exercises, positive thinking techniques facilitation, conversation, creative handcraft, distractions, group work, no specific method, no negative emotional experience, and discussing the problem. All of the entries on strategies that were derived from the survey are listed below, unless the answers were formed exactly the same way, then they were omitted. The list depicts literal answers of learners who shared their experience of dealing with negative feelings on a foreign language class.

Breathing

- Counting to 10, deep breaths

- A few deep breaths
- Getting out into the fresh air
- Taking control over breathing to calm down
- Taking a few breaths and starting to think again, without stress (a moment to think about a given issue)
- Deep breath
- Breathing to calm myself down
- Count to 10

Positive thinking techniques facilitation

- Think about something positive
- I don't think about what worries me, I try to look at classes positively
- Focusing on skills that make me comfortable in English
- Thinking about the positive things

Conversation

- Conversation with the lecturer and other students
- Conversation with the lecturer
- Talking about the problem
- Stay calm, work independently and ask questions in case of misunderstanding.
- Talking to a friend with whom you only use a foreign language
- My method is to introduce jokes
- Eating and talking with a friend
- Talking about light-hearted topics
- I'm speaking about it
- Conversation

Creative handcraft

- drawing wherever I can
- Taking notes
- Drawing
- Drawing and holding an angel pendant

Distractions

- Reading
- Listening to music
- I focus on the exercise
- direct your thoughts in a different direction
- Focusing on what I can do
- Thinking about something completely different
- Looking out the window
- Checking the phone
- Playing games
- Eating something
- Learning vocabulary
- I'm thinking about something else

- I think about the goal I have to achieve.
- I rather push them aside and don't think about them
- Focusing on the exercise

Groupwork

- Work in groups.
- Playing football after school with friends
- Group work

No specific methods

- I don't have any method
- I don't know
- I don't have it
- I have no method, I suppress my emotions
- It just has to pass on its own
- I don't have a method, English is difficult for me
- I don't have one, I come to every class stressed because I'm not good at this language
- I don't have a method. I'm always nervous and afraid.
- I don't have such methods yet
- I don't have a method

No negative emotions

- I have no negative emotions
- I like English and I have no negative emotions about it
- I have no negative emotions during classes
- I don't have such emotions, language lessons are pleasant
- I don't have many negative emotions, I like learning English, it is useful to me on a daily basis
- These classes don't stress me out

Discussing the problem

- Just talking about it. You'll never get over it without talking

The Fig. 1 depicts the percentage of how many people enrolled a certain negative emotion management method into the questionnaire. 23.3% of participants decided that they have no method for dealing with difficult feelings occurring during foreign language classes, 10.6% informed that their strategy are breathing exercises, 17.4% determined their methods as being collectively based on distraction and avoiding confrontation with their emotions, 11.6% deemed conversation as being the helpful activity, 3.8% of all the participants indicated group work as being their preferred method of alleviating difficult feelings, 5.8% chose creative handcraft, 9.7% declared that they did not feel any negative emotions whilst engaging in activities connected with the foreign language, 4.8% selected positive thinking techniques facilitation, and only 0.9% enrolled the answer that they confronted the problem and discussed it.

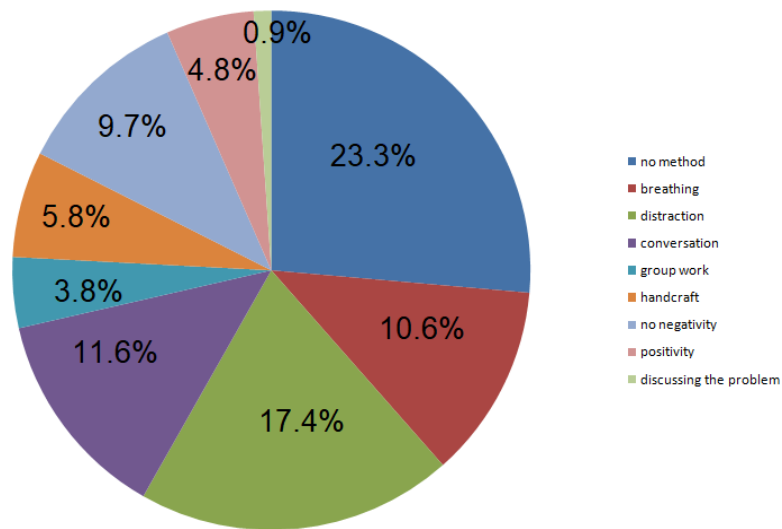

Fig. 1 The percentage of how many people enrolled a certain negative emotion management method into the questionnaire.

7. Discussion and pedagogical implications

One of the most important conclusions that can be inferred based on the research results is that some learners avoid prioritising their emotional well-being and refrain from recognising the importance of emotional experiences in their language learning. What is more, most of the students that took part in this research do not have any specific method of managing difficult feelings that occur in a foreign language classroom. They might benefit from adapting some new strategies introduced to them on their learning journey. The results of the study shed light on the possibilities that open up in front of the foreign language teachers in terms of introducing emotion management techniques on classes. There is a tendency to focus on methodology of teaching a foreign language, content of the lesson, techniques that are designed for the students to acquire a second language. However, this direction of going beyond just teaching and supporting learners in developing their emotion regulation methods, building self-awareness, and emotional resilience might be beneficial to the process of language learning acquisition, which is going to be investigated by the author further. Implementing emotional well-being programme into second language pedagogy might also stimulate improved the process of learning. When learners feel supported emotionally, their motivation increases, as well as their engagement in the whole process of learning. That leads to elevated academic success, but this is not the only area where this can be applied. Transferable skills of managing negative emotions that the students are equipped with, may promote their overall well-being and improve the capacity to navigate challenges effectively.

All in all, hardly any of the techniques stated by the students in the survey are connected with confronting the negative emotions, discussing them, analysing, and finding the reasons for the difficult emotions to occur. Mostly, the strategies introduced by the students were based on deviating from fear, boredom, anger, and other emotions. Distracting and focusing on different matter than what one is feeling might not be a successful technique of alleviating some of the negative feelings.

In conclusion, the findings of this study provide valuable insights into the importance of emotional well-being in language learning. By acknowledging students' emotional well-being, instructors can create inclusive and supportive learning environments that promote student success and overall well-being. Incorporating emotional well-being into language learning pedagogy can also lead to transferable skills that can equip students with the tools necessary to navigate challenges effectively. Therefore, tutors must take a holistic approach that addresses both language skills and emotional well-being to support the needs of second language learners.

8. Literature

- Dewaele J-M, Li C (2020) Emotions in second language acquisition: A critical review and research agenda. *Foreign Language World* 1: 34–49.
- Dixon T (2003) *From passions to emotions: the creation of a secular psychological category*. Cambridge University Press: 124.
- Hornby A (1995) *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press: 68.
- MacIntyre P (2002) Motivation, anxiety and emotion in second language acquisition. *Individual Differences and Instructed Language Learning*. John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia Published Language Learning & Language Teaching: 2: 58.
- Plutchik R (1980) A general psychoevolutionary theory of emotion. In R. Plutchik & H. Kellerman (Eds.). *Emotion: Theory, research, and experience*. 1: 3-33.
- <https://books.google.com/ngrams/info> (access 23.08.23)
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/emotion> (access 23.08.23)
- <https://online.uwa.edu/wp-content/uploads/2019/04/Science-of-Emotion-Guide-UWA.pdf>, (access: 23.08.23)

9. Digitalizacja rolnictwa- ewolucja czy rewolucja? - analiza piśmiennictwa

Żydziaś Rafał

Katedra Badań nad Gospodarką Cyfrową, Wydział Ekonomii, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.

Żydziaś Rafał: rafal.zydziaś@edu.uekat.pl

Słowa kluczowe: digitalizacja, rolnictwo, cyfryzacja, ucyfrowienie, farming

Streszczenie

Proces digitalizacji niewątpliwie dotyczy również sektora rolnictwa. Analizując dostępne piśmiennictwo skupiono się na odpowiedzi na pytanie czy wskazany proces sprawia, że mamy do czynienia z ewolucją- stopniowym rozwojem technologicznym, czy z rewolucją- nagłą i głęboką zmianą, która może całkowicie przekształcić sposób prowadzenia rolnictwa. W pierwszej części przybliżono definicję digitalizacji oraz jej znaczenie w kontekście rolnictwa- wyjaśniono na czym polega digitalizacja. Następnie podjęto się analizy piśmiennictwa na podstawie słów kluczowych za pośrednictwem wybranych baz danych. Poprzez to starano się wyłonić kierunki w jakich rozwija się digitalizacja w rolnictwie. Dzięki wykorzystaniu nowych technologii rolnictwo może stawić czoła współczesnym wyzwaniom, ale jednocześnie potrzebne jest odpowiednie zarządzanie procesem digitalizacji tak, aby zagwarantować zrównoważony rozwój tej branży.

1. Wstęp

Niniejsza publikacja ma na celu zaprezentowanie zjawiska postępu digitalizacji rolnictwa. W celu szczegółowego opisu zagadnienia sformułowano pytania dodatkowe: Czym jest digitalizacja? Jak digitalizacja objawia się w sektorze rolnictwa? Jakie są tendencje w digitalizacji rolnictwa? Czy zjawisko digitalizacji rolnictwa jest procesem ewolucji czy rewolucji? Aby osiągnąć powyższe cele zasięgnięto naukowych baz danych- Web of Science oraz Scopus.

2. Opis zagadnienia

Proces digitalizacji w literaturze opisywany jest w wieloraki sposób. Słownik języka polskiego (<https://sjp.pwn.pl/sjp>) definiuje digitalizację jako nadawanie postaci cyfrowej danym pisanym i drukowanym, zawartym na nośnikach magnetycznych lub innych. Jednak język polski wyszczególnia również bardziej ogólne sformułowanie- cyfryzację, opisywaną jako rozpowszechnianie i popularyzowanie techniki cyfrowej oraz wprowadzanie na szeroką skalę infrastruktury elektronicznej. Śledziwska i Włoch (Śledziwska i Włoch 2020) w swoich publikacjach digitalizację definiują kolejno jako: zastosowanie technologii cyfrowych w poszczególnych procesach gospodarczych, społecznych i politycznych oraz strukturalną zmianę modelu funkcjonowania rynku, konsumentów, przedsiębiorstw i innych organizacji (w tym państwa), pracowników i globalnej gospodarki, następującą dzięki datafikacji. Z kolei Leodolter (Leodolter 2017) poprzez digitalizację rozumie zmiany związane z zastosowaniem technologii cyfrowej we wszystkich aspektach społeczeństwa ludzkiego.

Podczas rozważań starano się odpowiedzieć na pytanie czy proces digitalizacji w rolnictwie nosi znamiona ewolucji- stopniowego rozwoju społeczeństwa od form prostszych do bardziej doskonałych czy też rewolucji, czyli gwałtownych zmian w jakiejś dziedzinie. W celu odpowiedzi na wskazane pytania zastosowano metodę analizy bibliograficznej opartej na publikacjach Wallina, Echchakouiego, Hoffman- Burdzińskiej oraz Stoleckiej-Makowskiej (Wallin 2005; Echchakoui 2020; Hoffmann-Burdzińska i Stolecka- Makowska 2022; Stolecka- Makowska 2023). Wskazana metoda umożliwia obiektywne i wielokanałowe pozyskiwanie informacji dotyczących publikacji związanych z daną tematyką. Wprowadzona strategia oraz przyjęte założenia zapewniły poprawność badawczą zastosowanej metody, co pozwoliło na systematyczne, precyzyjne i istotne ze względu na analizowany temat pozyskanie informacji. Badania dotyczyły analizy publikacji naukowych poświęconych digitalizacji rolnictwa, przede wszystkim artykułów zawierających frazę "digital farming" w tytule lub abstrakcie. Ograniczono się do naukowych baz bibliograficznych uznawanych

za wiodące, co miało zapewnić obiektywizm i rzetelność badawczą. Wybierając czasopisma do analizy, skoncentrowano się na czasopismach dostępnych online. Analizie poddano treści artykułów dostępnych w bazach czasopism, takich jak Web of Science i Scopus.

W ramach analizy przyjęto okres czasowy obejmujący lata 2010-2023 dla wyszukiwania artykułów związanych z digitalizacją rolnictwa. W celu identyfikacji odpowiednich publikacji posłużono się frazami zawierającymi słowa kluczowe. Poprzez analizę tytułów podjęto próbę zlokalizowania artykułów skoncentrowanych na badanym zagadnieniu. W wyniku tego procesu, znalezione pozycje dotyczyły różnych dziedzin nauki. Wyszukiwanie początkowo oparto na słowach kluczowych "digitalizacja rolnictwa" i "digital farming". Po wstępnym przeszukaniu artykułów zarówno w języku polskim, jak i angielskim, stwierdzono brak publikacji odnoszących się do frazy "digitalizacja rolnictwa". W związku z tym skupiono się wyłącznie na słowach "digital farming". Znalezione artykuły zostały następnie poddane analizie bibliometrycznej według kryteriów istotnych z punktu widzenia autora.

3. Wyniki analizy artykułów naukowych

Tab. 1. Charakterystyka artykułów dotyczących digitalizacji rolnictwa opublikowanych w latach 2010-2023 (w liczbach, Web of Science i Scopus: data wyszukiwania: 06.11.2023).

Wyszczególnienie	Liczba znalezionych artykułów w bazie danych					
	Web of Science zawierających słowo kluczowe w			Scopus zawierających słowa kluczowe w		
	tytuł	abstrakcie	tytuł i abstrakcie	tytuł	abstrakcie	tytuł i abstrakcie
2010	2	70	2	1	35	0
2011	3	58	3	0	23	0
2012	2	49	2	1	15	0
2013	2	63	1	1	26	1
2014	4	64	3	0	23	0
2015	6	63	2	1	29	0
2016	4	100	1	2	37	0
2017	13	115	5	3	63	1
2018	19	154	9	9	72	4
2019	13	218	11	12	126	6
2020	35	286	27	28	207	22
2021	27	338	20	24	248	18
2022	29	379	22	33	315	21
2023	30	268	24	35	256	21
Razem	189	2225	132	150	1475	94

Zarówno w bazie Web of Science jak i Scopus można znaleźć artykuły naukowe dotyczące opisywanego zagadnienia w każdym z lat 2010- 2023. Jednak od roku 2020 zaobserwować można wyraźny wzrost zainteresowania wspomnianą tematyką, co przekłada się na ilość publikacji naukowych. Łącznie w bazie Web of Science można znaleźć 189 pozycji zawierających frazę „digital farming” w tytule, z kolei w bazie Scopus jest to 150 pozycji przy tych samych kryteriach.

Tab. 2. Cytowania artykułów o tematyce dotyczącej digitalizacji rolnictwa w latach 2010-2023 – wyszukiwanie frazy „digital farming” w tytule (w liczbach, Web of Science i Scopus: data wyszukiwania: 06.11.2023).

Wyszczególnienie	Liczba znalezionych artykułów w bazie danych	
	Web of Science (N=189)	Scopus (N=150)
2010	22	1
2011	16	0
2012	47	6
2013	56	0
2014	29	2
2015	47	3
2016	33	8
2017	70	5
2018	95	23
2019	154	65
2020	276	220
2021	571	504
2022	818	814
2023	764	1016
Razem	2619	2667
Średnia liczba cytowań w roku	201,46	205,15
Średnia liczba cytowań przypadająca na jeden artykuł	13,86	17,43

Istotną kwestią z punktu widzenia analizy artykułów naukowych jest fakt wzrostu popularności omawianego tematu, a co za tym idzie ilości cytowań artykułów stanowiących o

tematyce digitalizacji rolnictwa. Podobnie jak przy liczbie publikacji zaobserwować można skokowy wzrost liczby cytowań od roku 2020 co wskazuje na znaczny wzrost znaczenia digitalizacji rolnictwa dla nauki.

Tab. 3. Dziedziny naukowe, w których publikowane są artykuły na temat digitalizacji rolnictwa w latach 2010-2023 w bazie Web of Science – wyszukiwanie frazy „digital farming” w tytule (N = 189) (data wyszukiwania: 06.11.2023).

Dziedziny w bazie Web of Science	w liczbach
Agriculture	75
Engineering	39
Computer Science	23
Veterinary Sciences	22
Environmental Sciences Ecology	18
Food Science Technology	12
Chemistry	11
Science Technology Other Topics	11
Business Economics	10
Sociology	8
Telecommunications	7
Geography	6
Social Sciences Other Topics	6
Energy Fuels	5
Communication, History Philosophy Of Science, Plant Sciences, Public Administration (po cztery wskazania)	16
Automation Control Systems, Instruments Instrumentation, Social Issues, Zoology (po trzy wskazania)	12
Biodiversity Conservation, Biotechnology Applied Microbiology, Entomology, Materials Science, Mathematics, Mechanics, Physics, Public Environmental Occupational Health, Remote Sensing, Transportation (po dwa wskazania)	20
Construction Building Technology, Cultural Studies, Dermatology, Fisheries, Geology, Government Law, Information Science, Library Science, International Relations, Marine Freshwater, Biology, Microbiology, Music, Oceanography, Optics, Thermodynamics, Toxicology, Urban Studies, Women S Studies (po jednym wskazaniu)	17

Na podstawie danych zawartych w bazie Web of Science dziedzinami nauki dla których digitalizacja rolnictwa ma największe znaczenie są kolejno: rolnictwo, nauki inżynieryjne, nauki komputerowe, weterynaria oraz nauki o środowisku. Jednak zgodnie z informacjami zawartymi w tabeli (Tab.3) tematyka digitalizacji rolnictwa dotyka niemal pięćdziesięciu różnych dziedzin nauki.

Tab. 4. Dziedziny naukowe, w których publikowane są artykuły na temat digitalizacji rolnictwa w latach 2010-2023 w bazie Scopus – wyszukiwanie frazy „digital farming” w tytule (N = 150) (data wyszukiwania: 06.11.2023).

Dziedziny w bazie SCOPUS	w liczbach
Computer Science	53
Agricultural and Biological Sciences	50
Engineering	41
Social Sciences	39
Environmental Science	17
Business, Management and Accounting, Decision Sciences, Earth and Planetary Sciences, Economics, Econometrics and Finance, Energy, Physics and Astronomy (po dwanaście wskazań)	72
Mathematics	6
Arts and Humanities, Biochemistry, Genetics and Molecular, Biology, Medicine (po pięć wskazań)	15
Materials Science, Multidisciplinary, Veterinary (po trzy wskazania)	9
Chemical Engineering, Chemistry, Psychology (po dwa wskazania)	6
Immunology and Microbiology	1

Na podstawie danych zawartych w bazie Scopus dziedzinami nauki dla których digitalizacja rolnictwa ma największe znaczenie są kolejno: nauki komputerowe, rolnictwo, nauki biologiczne, nauki inżynieryjne oraz nauki społeczne. Jednak zgodnie z informacjami zawartymi w tabeli (Tab.4) tematyka digitalizacji rolnictwa dotyka niemal trzydziestu różnych dziedzin nauki.

Kraj pochodzenia artykułu pozwala w większości przypadków na ustalenie narodowości autora oraz zakresie przestrzennym prowadzonych przez niego badań. Dla obydwóch baz danych wyszukane artykuły odnoszą się do badań przeprowadzonych w Niemczech. W bazie Web of Science następnymi krajami o największym natężeniu publikacji są: Wielka Brytania, Australia, Stany Zjednoczone, Holandia oraz Chiny. Z kolei w bazie Scopus są to takie kraje jak: Rosja, Indie, Stany Zjednoczone, Australia oraz Holandia.

W trakcie analizy zdefiniowano po dziesięć najczęściej występujących słów w tytułach artykułów (za wyjątkiem słów „digital” oraz „farming”). W obu bazach danych powtarzały się takie słowa jak: żywy inwentarz (Livestock), technologie (Technology), Smart, rolnictwo (Agriculture) oraz System.

W celu dokładniejszego zrozumienia obszarów badawczych związanych z digitalizacją rolnictwa, przeprowadzono szczegółową analizę jakościową tytułów i abstraktów artykułów. Założono, że taka analiza pozwoli zidentyfikować główne problemy badawcze poruszane przez autorów publikacji. Do analizy włączono 189 artykułów znalezionych w bazie Web of Science oraz 150 artykułów z bazy Scopus. W sumie poddano analizie jakościowej 339 artykułów spełniających określone kryteria badawcze. Po dokładnym przeanalizowaniu wyselekcjonowanych tytułów i

abstraktów publikacji z obu baz danych, ujawniono obszary badawcze, które najczęściej podjęli autorzy artykułów. Wyniki tej analizy zostały szczegółowo opisane w tabeli poniżej (Tab.7).

Tab. 5. Ranking 10 krajów, z których pochodzą artykuły na temat digitalizacji rolnictwa w latach 2010-2023 zidentyfikowane w bazach Web of Science i Scopus – wyszukiwanie frazy „digital farming” w tytule (data wyszukiwania: 06.11.2023).

Web of Science (N = 189)		Scopus (N = 150)	
Kraje	liczba wskazań	Kraje	liczba wskazań
Germany	27	Germany	27
England	20	Russian Federation	18
Australia	19	India	17
Usa	16	United States	15
Netherlands, Peoples R China (po piętnaście wskazań)	30	Australia	11
India	9	Netherlands	9
Canada, Russia (po osiem wskazań)	16	United Kingdom	7
Brazil, France, Romania (po siedem wskazań)	21	Brazil	6
Japan, Switzerland	25	China	6
New Zealand, Spain, Taiwan (po pięć wskazań)		Portugal	5
Belgium, Denmark, Italy (po cztery wskazania)	12	Canada, Italy, Japan (po cztery wskazania)	12
Austria, Finland, Ireland, Malaysia, Norway, Scotland, South Korea, Turkey (po trzy wskazania)	24	Czech Republic, Denmark, Ghana, Greece, Malaysia, Romania, Taiwan (po trzy wskazania)	21
Bulgaria, Czech Republic, Iran, Nigeria, Portugal, South Africa, Vietnam (po dwa wskazania)	14	Austria, Belgium, France, Indonesia, Ireland, Morocco, Norway, Slovakia, Thailand (po dwa wskazania)	18
Bolivia, Cote Ivoire, Egypt, Greece, Israel, Jordan, Kenya, Latvia, Lithuania, Mali, Philippines, Rwanda, Singapore, Thailand, Turkey, Ukraine, Wales (po jednym wskazaniu)	17	Bulgaria, Cambodia, Finland, Hungary, Kazakhstan, Latvia, New Zealand, Nigeria, Palestine, Philippines, South Africa, South Korea, Spain, Switzerland, Ukraine, Viet Nam (po jednym wskazaniu)	16
Undefined	12	Undefined	3

Tab. 6. Ranking 10 najczęściej występujących słów w tytułach artykułów na temat digitalizacji rolnictwa w latach 2010-2023 zidentyfikowane w bazach Web of Science i Scopus (data wyszukiwania: 06.11.2023).

Web of Science (N = 189)		Scopus (N = 150)	
Słowa	liczba wskazań	Słowa	liczba wskazań
Farm	31	Smart	49
Livestock	18	Agriculture	45
Technology	26	Precision	30
Smart	16	Livestock	28
Twin	15	Technology	27
Agriculture	13	IoT (Internet of Things)	27
Management	11	Adoption	23
System	10	Innovation	21
IoT (Internet of Things)	7	Sustainability	19
Data	6	System	19

Tab. 7. Obszary badawcze artykułów publikowanych w bazach Web of Science i Scopus w latach 2010-2023 – szczegółowa analiza tytułów i abstraktów publikacji (w liczbach) (data wyszukiwania: 06.11.2023).

Obszar badawczy	Przykładowy zakres przedmiotowy
Rolnictwo precyzyjne	- zwiększenie produkcji rolnej za pośrednictwem technologii takich jak sensory biometryczne, blockchain, big data - monitorowanie zdrowia i dobrostanu zwierząt gospodarskich poprzez cyfrowe fenotypowanie - transformacja łańcucha pokarmowego poprzez precyzyjne rolnictwo - projekt CattleHub skupiający się na systemach wspomagających dla inteligentnego hodowania bydła - ocena możliwości poprawy zarządzania systemami produkcji mleka na pastwiskach.

Obszar badawczy	Przykładowy zakres przedmiotowy
Bliźniaki cyfrowe	- symulacje na cyfrowych bliźniakach w czasie rzeczywistym, optymalizacja produkcji zwierząt - rozwój i implementacja cyfrowych bliźniaków z wykorzystaniem sztucznej inteligencji oraz uczenia maszynowego do hodowli zwierząt - tworzenie cyfrowego bliźniaka w rolnictwie, wykorzystującego technologie z projektów Sensing Change i SWAMP. Tworzenie cyberfizycznego systemu do zarządzania zasobami i sprzętem rolniczym, umożliwiający zbieranie i wyświetlanie danych z sondy glebowej na desce rozdzielczej. - framework modelowania DFF do tworzenia modeli rolniczych i mlecznych na podstawie podmodeli - koncepcja inteligentnej ферmy świń wykorzystującej bliźniaka cyfrowego do poprawy dobrostanu zwierząt- badanie wykonalności - śledzenie zmiennych środowiskowych w farmie hydroponicznej w Londynie
Analityka danych	- model matematyczny dla inteligentnych spółdzielni, zbieranie danych behawioralnych dotyczących małych rolników - rozszerzenie badań nauk społecznych na temat big data i platform danych o sektorze rolniczym.
Internet rzeczy (IoT) oraz sieci czujników	- nowoczesne technologie rolnicze opierające się na cyfrowych rozwiązaniach, takich jak urządzenia i czujniki łączące się z chmurą - zastosowanie platformy opartej na Internecie rzeczy (IoT), monitorowanie w czasie rzeczywistym narzędzi do zarządzania gospodarstwem - rola precyzyjnych czujników na różnych etapach uprawy roślin
Systemy zarządzania gospodarstwem rolnym	- projekt cyfrowej platformy rolniczej - wykorzystanie aplikacji mobilnych do tworzenia modelu terenu - system zarządzania chorobami krów, zintegrowane karty medyczne - analiza wykorzystania komputerów przez rolników do celów biznesowych - system monitoringu gospodarstw małych rolników oparty na tanich jednostkach mobilnych (IoT, telefony) - czynniki determinujące przyjęcie Systemów Wspomagania Decyzji (DSS) na rumuńskich fermach uprawnych. - wykorzystanie smartfonów do poprawy dokładności zbierania danych socjoekonomicznych i agronomicznych, innowacyjne ścieżki dla badaczy w erze cyfrowej na obszarach wiejskich Zambii - skuteczność cyfrowej gry hodowlanej świń, doskonalenie umiejętności zarządzania porodami u studentów rolnictwa, analiza wyników grupy korzystającej z symulacji, potencjał gier edukacyjnych w rolniczym kształceniu do rozwijania praktycznych umiejętności
Robotyka i automatyzacja	- badanie wykorzystania dronów, IoT, zdalnych sensorów, blockchain i obrazowania satelitarnego - zarządzanie procesami księgowania w hodowli zwierząt, analiza transformacji księgowania analogowego w cyfrowe - wyniki dotyczące symulacji i implementacji cyfrowego modelu do integracji w systemach wielopunktowego zbierania danych i kontroli w intensywnym uprawie owoców.
Polityka/Ekonomia/Finanse	- analiza cyfrowego rolnictwa jako bezpośredniej polityki publicznej w kontekście reformy rolnictwa na Ukrainie - badanie konkurencyjności cyfrowej małych i średnich przedsiębiorstw rolnych - przedstawienie wyzwań nowoczesnego rolnictwa - wyzwania dla doradców rolnych w erze cyfrowej - rolnictwo miejskie w erze gospodarki cyfrowej - analiza publicznych obaw dotyczących innowacji rolniczych

Obszar badawczy	Przykładowy zakres przedmiotowy
	- inicjatywy rozwijane w krajach Ameryki Południowej w celu wsparcia rolnictwa rodzinnego w kontekście pandemii COVID-19- wykorzystanie platform cyfrowych - cyfrowe finanse a przyjmowanie technik kontroli ekologicznej przez rodziny rolnicze w Chinach; dostępność kredytów; zdobywanie informacji; zrównoważony rozwój rolnictwa - ocena strategii "Farm to Fork" z perspektywy systemów innowacji, wpływ na system innowacji, polityki wspierające innowacje, tworzenie korzystnych warunków rynkowych dla technologii cyfrowych w rolnictwie
Systemy nawadniania	- znaczenie inteligentnych technologii rolniczych w zarządzaniu nawadnianiem - optymalizacja zarządzania nawadnianiem przy użyciu różnych modeli uczenia maszynowego.
Komunikacja i reklama	- łączenie gospodarstw rolnych z społeczeństwem za pomocą technologii cyfrowej i komunikacji - badanie wpływu cyfrowej przepaści na wsi w Australii na kobiety - rozwój rolnictwa organicznego z wykorzystaniem marketingu cyfrowego - dostępność technologii cyfrowych w szkoleniach rolniczych - eksperyment z zaangażowaniem publiczności w projekcie testującym 'rolnictwo wertykalne'. Analiza debat na Twitterze i Instagramie. - pomiar efektywności digitalizacji w sektorze rolnictwa - trendy cyfryzacji w małych gospodarstwach rolnych - wpływ komunikacji cyfrowej na inicjację kariery w rolnictwie, analiza percepcji karier rolniczych, potencjał komunikacji cyfrowej w przyciąganiu młodzieży do rolnictwa
Gleby	- ocena cyfrowej klasyfikacji gleb na skalę gospodarstwa - rola monitorowania gleby i warunków mikroklimatycznych uprawy za pomocą Internetu rzeczy - używanie mapowania cyfrowego gleby do przeskalowywania cech gleby - użycie danych teledetekcyjnych z różnych źródeł do analizy azotu ogólnego w glebie na małych gospodarstwach w Dolinie Rzeki Żółtej w Chinach, wykorzystanie regresji najmniejszych kwadratów częściowych, lasów losowych, maszyny wektorów nośnych, podkreślenie przydatności Sentinel 2 do precyzyjnego zarządzania glebą
Socjologia/Psychologia	- przypadki cyfrowej przepaści płciowej w korzystaniu z telefonów komórkowych w społeczności latynośskich imigrantów pracujących na farmach w południowo-wschodnim Ohio w USA - etnografia spółdzielni rolniczej na wschodzie Anglii, relacja społeczności z urządzeniami cyfrowymi - wpływ literatury cyfrowej na zatrudnienie pozarolnicze wśród ludności wiejskiej. - badanie cyfrowych przestrzeni kuracji i dbałości o siebie wśród młodych rolników w Wielkiej Brytanii, wpływ mediów społecznościowych - przegląd literatury nauk społecznych dotyczącej cyfryzacji w rolnictwie, adopcja technologii cyfrowych, efekty cyfryzacji na tożsamość rolnika, władza i etyka, cyfryzacja a systemy wiedzy, ekonomika i zarządzanie z informatyzowanymi systemami - ocena wpływu "The Ripple Effect" na redukcję stygmatu związanego z samobójstwem, poprawę zdrowia psychicznego w społecznościach rolniczych w Australii
Cyberbezpieczeństwo w rolnictwie	- analiza bezpieczeństwa systemów cyber-fizycznych w rolnictwie

4. Wnioski

Przeprowadzona analiza bibliograficzna potwierdza, iż digitalizacja rolnictwa staje się zagadnieniem coraz bardziej popularnym. Obserwuje się skokowy wzrost zainteresowania tematyką od roku 2020. Obecnie problematyka ucyfrowienia rolnictwa cieszy się największą popularnością w takich krajach jak: Niemcy, Wielka Brytania, Australia, USA, Holandia, Chiny, Indie, Kanada, Rosja, Brazylia, Francja oraz Rumunia.

Digitalizacja rolnictwa to zagadnienie znajdujące się na pograniczu wielu różnych dziedzin nauki.

5. Literatura

- Echchakoui S (2020) Why and How to Merge Scopus and Web of Science During Bibliometric Analysis: The Case of Sales Force Literature from 1912 to 2019, Vol. 8(3), s. 165-184.
- Hoffmann-Burdzińska K, Stolecka-Makowska A (2022) Researching the Digital Economy: A Bibliometric Analysis of Articles Indexed in Selected Scientific Databases, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, Vol. 20(3), s. 5-14.
- Leodolter W (2017) Digital Transformation Shaping the Subconscious Minds of Organizations, Springer International Publishing, Cham.
- Słownik Języka Polskiego PWN, cyfryzacja, dygitalizacja, ewolucja, rewolucja
<https://sjp.pwn.pl/szukaj/cyfryzacja.html>, <https://sjp.pwn.pl/sjp/dygitalizacja.html>,
<https://sjp.pwn.pl/sjp/ewolucja.html>, <https://sjp.pwn.pl/sjp/rewolucja.html> (dostęp: 07.11.2023).
- Stolecka-Makowska A (2023) Konsument 4.0 w piśmiennictwie, Cyfrowy Ślad Konsumenta, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 22-32
- Śledziwska K, Włoch R (2020) Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wallin JA (2005) Bibliometric Methods: Pitfalls and Possibilities, Nov 2005, Vol. 97(5), s. 261-275.
<http://www.scopus.com>
<http://www.webofscience.com>